पालि पवेसो

(संपूर्ण अभ्यासक्रमासाठी)

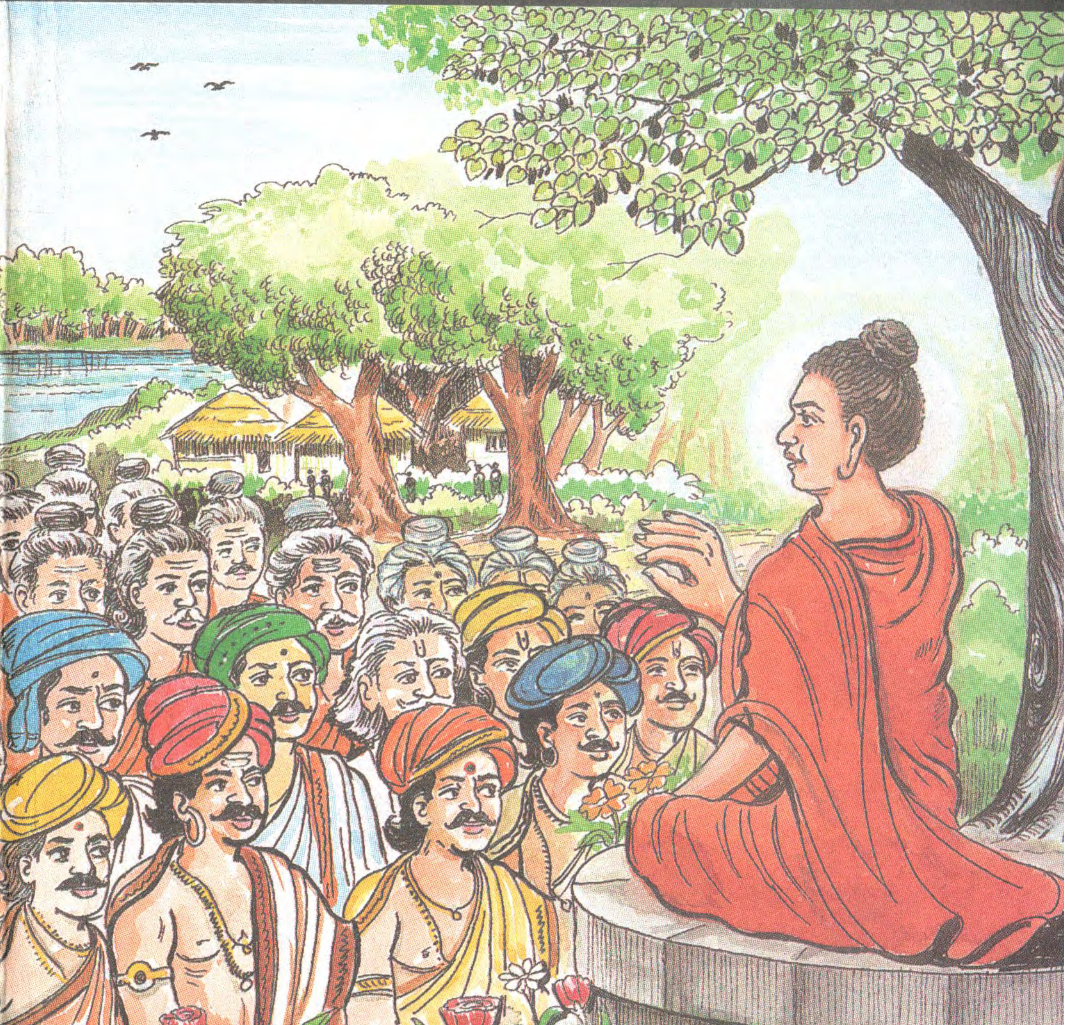

इयत्ता आठवी

पाठं पठति ।

गेहपाठं लिखति ।

बुद्धरूपं पस्सति ।

गानं गायति ।

बालको धावति ।

बालिका कीळति ।

बालको हसति ।

खीरं पिबति ।

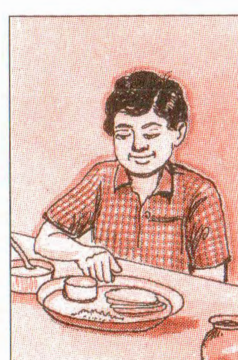

भोजनं भुञ्जति ।

शिक्षणखात्याचा मंजुरी क्रमांक : प्राशिसं/२००९-२०१०/मंजुरी/५०५(३१)/१४४४
दि.२६/०३/२००९

पालि पवेसो

(संपूर्ण अभ्यासक्रमासाठी)

इयत्ता आठवी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ,
पुणे ४११००४

प्रथमावृत्ती : २००९
पुनर्मुद्रण : २०२२

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे-४११००४.

या पुस्तकाचे सर्व हक्क महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्‌धृत करता येणार नाही.

संपादक मंडळ	:	श्री. केशव मोतीराम भगत श्री. चंद्रमणी खेमराज बागडे श्री. पंजाब सदाशिवराव प्रधान श्री. माधव राजगुरू, समन्वयक
संयोजन प्रमुख	:	श्री. माधव राजगुरू, विशेषाधिकारी-मराठी, पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४.
संयोजन सहायक	:	श्रीमती उषादेवी प्रताप देशमुख, विषय सहायक, मराठी पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४.
मुखपृष्ठ	:	श्री. श्रीमंत होनराव
चित्रकार	:	श्री. श्रीमंत होनराव
निर्मिती	:	श्री. सच्चिदानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी श्री. संदीप आजगावकर, निर्मिती अधिकारी
फोटोटाईपसेटिंग	:	सौ. विद्या खुर्जेकर, मॅक-स्क्रिप्ट, १०-आसावरी, औंध, पुणे-४११००७
कागद	:	७० जी.एस.एम्., क्रीमवोव्ह
मुद्रक	:	
मुद्रणादेश क्रमांक	:	एन/पीबी/२०२२-२३/
प्रकाशक	:	श्री. विवेक गोसावी, नियंत्रक, पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, मुंबई-४०० ०२५

"भारतस्स संविधान"

उद्देसिका

मयं, भारतस्स लोक, भारतस्स एको **बाहुभूमिकं**
सङ्गणिकावादी धम्मनिरपेक्ख लोकसाही गणरज्ज रचयतिस्स
च तस्स सब्बे नागरिकानं;
बाहुजञ्ञ, वित्तिय, च राजनेत्तिक ञाय;
वितक्क अभिवेत्ति, विस्सास, सद्धा
च उपासना एस्स विमुत्ति;
दज्जस च सन्धीस्स समानत्त;
एकंस पापेतु कत्वानं ददातिस्स च
तं सब्बेस्मिं पुग्गलस्स पतिट्ठा
च रट्ठस्स समग्गी च सामग्गीयं
एस्स आन दातु बन्धूता
पवड्ढितुं कितस्स सङ्कप्पपुब्बकं सम्मासङ्कप्प कत्वानं;
अम्हाकं संविधान सभास्मिं
अज्ज दिवांङ्क सव्वीसति कत्तिक, एकूनवीसति एकूनपञ्ञासति दिने
इत्थं अयं **संविधान अधिकत च अधिनियत**
कत्वान **सयं पत समप्पयाम.**

पटिञ्ञा

भारतो मम देसो ।

सब्बे च भारतीया मम बान्धवा ।

अत्थि देसविसये मे पेमं ।

मम देसस्स या समिद्धता,

या च विविधताय मण्डिता परम्परा, तस्साहं मानि ।

एतं दायज्जं उपसम्पादेतुं अहं दळ्हपरक्कमो भविस्सामि ।

अहं मातापितुन्नं च आचरियानं च पाचरियानं च

वयो-अनुप्पत्तानं सक्करिस्सामि ।

सब्बे जने अहं सोरताय पटिपज्जिस्सामि ।

अहं देसविसये देसबान्धवविसये च दळ्हभत्तिं

पटिजानामि ।

यं तेसं कल्याणं तं एव होतु मे कल्याणं,

या तेसं समिद्धि सा मे समिद्धि

यं तेसं सुखं तं मे सुखं।

प्रस्तावना

'महाराष्ट्र राज्य उच्च प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम – २००४' नुसार पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाने 'पालि-पवेसो' इयत्ता आठवीसाठी हे पुस्तक तयार केले आहे. इयत्ता आठवीपासून द्‌वितीय भाषा गटात एक वैकल्पिक भाषा म्हणून पाली भाषा शिकण्याची चांगली संधी या पाठ्यपुस्तकाद्‌वारे विद्यार्थ्यांस मिळाली आहे.

पाली भाषा शिकण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्याचे पहिलेच वर्ष असले, तरी इ. ८वीच्या विद्यार्थ्यांची बौद्‌धिक क्षमता लक्षात घेऊन यामध्ये गद्य व पद्य या पाठांची सहज समजेल अशी रचना करण्यात आली आहे. काही पाठ मूळ 'पालित्रिपिटक' साहित्यातून घेतले आहेत, तर काही पाठांची नव्याने रचना केलेली आहे. गद्य पाठांमध्ये कालानुरूप नवीन विषयांचा समावेश केला आहे. त्याचबरोबर पालिभाषेतील खास वैशिष्ट्यांचा परिचय करून देण्यासाठी काही प्राचीन गोष्टींचाही अंतर्भाव केलेला आहे. धम्मपदातील निवडक गाथा, त्या गाथांची गेयता, अर्थ आणि भावार्थ, शब्दसौंदर्य, उपमा व माधुर्य वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, त्यामुळे विद्यार्थ्याला गद्य-पद्य पाठांच्या अभ्यासाने पालिभाषेची अधिक आवड निर्माण होईल, पाठ्यपुस्तकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण अंतरंगाचा विचार करता आतील गद्य-पद्य पाठांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांची पालिभाषेसंबंधीची अभिरुची व आत्मीयता वाढीस लागेल. प्रत्येक पाठात अनुरूप असलेली सुंदर चित्रे, शब्दार्थ, तळटीपा व स्वाध्याय दिल्यामुळे पाठ्यविषय विद्यार्थ्यांना सहज समजेल अशी आशा आहे.

तसेच पाठ्यपुस्तकात व्याकरणाची परिशिष्टे दिली असून क्लिष्टता टाळून ते अवघड वाटणार नाही असा आवश्यक तेवढाच व्याकरणाचा भाग समाविष्ट केलेला आहे.

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तक तयार करण्याच्या कामी पालिभाषा विषय संपादक मंडळाचे सदस्य, चित्रकार या सर्वांनी आत्मीयतेने परिश्रम घेऊन पाठ्यपुस्तक तयार केले आहे. पालिभाषेचे शिक्षक, तज्ज्ञ यांच्याकडून या पुस्तकाचे समीक्षण करून घेण्यात आले. समीक्षकांच्या सूचना व अभिप्राय यांचा विचार करून या पुस्तकाला अंतिम स्वरूप दिले आहे.

विद्यार्थी, पालक, शिक्षक या पुस्तकाचे स्वागत करतील अशी आशा आहे.

पुणे
दिनांक : ३१ मार्च, २००९
चैत्र शु . ५, शके १९३१

(श्री. विवेक गोसावी)
प्र. संचालक
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे-४

पाली भाषेविषयी थोडक्यात माहिती

पालिभाषा ही एक प्राचीन भारतीय भाषा असून ती वाङ्मयीनदृष्ट्या समृद्ध भाषा आहे. इ.स.पू. सहाव्या शतकात मगध, कोसल इत्यादी प्रांतांमध्ये गौतम बुद्धांनी लोकभाषा म्हणून या पाली भाषेतच जनतेला धम्मोपदेश केला. त्यांनी केलेला हा उपदेश पाली त्रिपिटकात (त्रिपिटक म्हणजे तीन पेटारे - १. सुत्तपिटक, २. विनयपिटक ३. अभिधम्मपिटक) यामध्ये संग्रहित करण्यात आला आहे आणि विविध धम्म-संगितीमध्ये वरिष्ठ व महास्थविरांनी सूचना केल्याप्रमाणे संगायन करतांना प्रत्येकाने 'एवं मे सुतं' याच शब्दांनी सुरुवात करावी असे ठरवण्यात आले.

पाली भाषा ही एक स्वतंत्र भाषा असून एका दृष्टीने ती वैदिक व संस्कृत भाषेला जवळची आहे. तिची रचना आणि व्याकरण स्वतंत्र आहे. जाणकारांना व जिज्ञासू अभ्यासकांना थोड्या प्रयत्नांनीसुद्धा ती सहजपणे शिकता येते. संस्कृत व पाली भाषेत व्याकरणात काही फरक आहेत. उदा., संस्कृतमध्ये एकवचन, द्विवचन, बहुवचन आहे असे तीन वचने असून पालिमध्ये मात्र मराठी भाषेप्रमाणेच एकवचन आणि अनेकवचन अशी दोन वचने आहेत. यात द्विवचने नाहीत. संस्कृतमध्ये न आढळणारा 'ळ' हा वर्ण पाली भाषेमध्ये आढळतो. संस्कृतमध्ये जसे परस्मैपद आणि आत्मनेपद आहेत तसेच पाली मध्येही आहेत. पाली भाषेत संधीचे नियम असून ते संस्कृतइतके निश्चित नाहीत. बरेच ठिकाणी उच्चार सुकर होण्यासाठी संधीचे नियम शिथील करण्यात आले आहेत. संस्कृतमधील वर्णांचे परिवर्तन पालिमध्ये कोणत्या स्वरूपात होते हे एका स्वतंत्र परिशिष्टात दाखविले आहे.

पाली या शब्दाचा अर्थ हिंदी मधील 'पंक्ति' म्हणजेच मराठीमध्ये 'ओळ' किंवा 'रांग' असा होतो. धर्म ग्रंथातील ओळ किंवा रांग हा त्या शब्दाचा मूळ शब्द मानल्यास अशा प्रकारच्या धम्म ग्रंथाची भाषा म्हणून या भाषेस 'पाली' हे नामाभिधान प्राप्त झाले असावे. 'या पालेति बुद्धवचनं सा पालि।' म्हणजे जी

केवळ बुद्ध वचनाचे पालन करते, संगोपन करते आणि संवर्धन करते तीच पाली' असे भाषातज्ज्ञांचे मत आहे. पाली भाषेतील त्रिपिटकातील ग्रंथावर असणारी स्पष्टीकरणे आणि व्याख्या यांना 'अट्ठकथा' असे म्हणतात. याच भाषेला 'मागधी' असेही नाव असल्याचे सांगतात. मात्र 'मागधी' याच नावाने प्रसिद्ध असलेल्या प्राकृतभाषेपेक्षा पाली भाषा बरीच वेगळी आहे.

पालीचे मूळ रूप कोणते असावे या बाबत मतभेद पंडितांमध्ये दिसून येतो. प्राकृत व्याकरण ग्रंथात नोंदविलेल्या 'मागधी प्राकृत' या भाषेहूनही प्राचीन असणारी मगध देशातील 'मागधी' हे पालीचे मूळ असावी असा अनेकांचा कयास आहे. गौतम बुद्ध हे मूळ कोसल देशातील असल्याने 'कोसली' हेच पालीचे मूळ असावे असा अभिप्राय पाली भाषेतील शब्दांचा इंग्रजीतून अर्थ देणारे कोशकार ऱ्हिस डेव्हिस व स्टीड यांनी दिला आहे; पण 'कोसली'ची अशी स्वतंत्र वैशिष्ट्ये कोणत्याच व्याकरण ग्रंथात नोंदवलेली आढळत नाहीत. गौतम बुद्ध व महावीर हे प्रायः समकालीनच होते. दोघांनीही जनतेस कळावी अशी एकच बोली भाषा वापरली असावी. त्यामुळे जैनांची अर्धमागधी ही भाषा व गौतम बुद्धांची पाली भाषा ह्या एकमेकीस जवळच्या भाषा आहेत.

आज जगामध्ये बहुतेक ठिकाणी पाली भाषेचे अध्ययन-अध्यापन केले जात असले, तरी ती मूळ भारतीय भाषाच आहे व भारतीयांना ती सहज शिकता येते, हे तिचे वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल.

भारतीय संस्कृतीचा सर्वांग परिपूर्ण असा अभ्यास करावयाचा झाल्यास पाली भाषेची मदत घेणे आवश्यक ठरेल. अडीच हजार वर्षांपूर्वीची भारतीय जीवनप्रणाली, रूढी, राजनीती, समाजजीवन, धर्मपरंपरा, देशाची भौगोलिक स्थिती व सामाजिक नीतीमत्ता यांचे ज्ञान आपल्याला पाली भाषेतील त्रिपिटकाच्या अध्ययनाने प्राप्त होते. काव्य, शिल्प, धर्म, साहित्य, तत्त्वज्ञान इ. विविध क्षेत्रांत आमच्या पूर्वजांनी केलेली प्रगती नजरेसमोर येते.

आज पालिभाषा किंवा संस्कृतसारख्या इतर अभिजात भाषा प्रत्यक्ष

बोलल्या जात नसल्या, तरी त्यांचे महत्त्व अबाधितच राहते. यासाठीच या भाषेचे अध्ययन-अध्यापन व संशोधन सतत चालू ठेवणे अगत्याचे ठरते. जगातील बौद्ध राष्ट्रे भारतभूमीला पूजनीय व पवित्र भूमी मानतात; कारण भगवान बुद्ध व बौद्धधर्म या पावन भूमीतच निर्माण झाले व विकास पावले. बौद्धधर्मीय राष्ट्रे बौद्ध तत्त्वज्ञान व धर्माचे माध्यम ठरलेल्या पालीभाषेला फार पवित्र मानतात. त्यांना पाली व सद्धर्माच्या माध्यमातून भारताशी अतिशय स्नेहपूर्ण मैत्रीचे संबंध ठेवता येतात. श्रीलंका, थायलंड, ब्रह्मदेश, नेपाळ, व्हिएतनाम, कंबोडिया इत्यादी बौद्ध राष्ट्रे याच अर्थाने आपली गुरूभूमी मानतात. युरोपातील अनेक देशांत पाली भाषेचे व बौद्ध साहित्याचे फार मोठ्या प्रमाणावर अध्ययन व संशोधन केले जात आहे.

एवढी उज्ज्वल परंपरा लाभलेल्या या पाली भाषेचे अध्ययन व्हावे म्हणून भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन सतत प्रयत्नशील आहे. याचा सदृश्य पुरावा म्हणजे पालीसाठी महाराष्ट्र शासनाने पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाकडून निर्माण करून घेतलेले इयत्ता आठवीचे 'पालि पवेसो' हे पुस्तक म्हणावे लागेल.

अत्त दीप भव।

सच्चमेव जयते।

पञ्ञावन्ता सब्बत्थ पूजीता।

विज्जादानं सब्बदानं जिनाति।

सब्बे अवेरा होन्तु।

सीलवतो सब्बत्थ सुकित्ती होति।

जलं जीवनं होति।

रुक्खो मानवस्स पिय्यमित्तो।

सन्तुट्ठी परमंधनं।

विज्जा च विनयो च साभिमान च– एता मम गुरु।

विस्सास परमा ञाती।

आरोग्य परमा लाभा।

रुक्खा सप्पुरिसा इव होन्ति।

होतु मे जयमङ्गलं।

निब्बाणं परमं सुखं।

सब्बे सत्ता सुखी होन्तु।

भवतु सब्ब मङ्गलं।

पाठानुक्कमो

गज्ज पाठो ।		पुट्ठ क्रमांको
१. बालको बालका ।	...	१
२. अहं आचरियं नमामि ।	...	४
३. आचरियो च बालको च ।	...	६
४. मम पाठसाला ।	...	८
५. उय्यानं ।	...	१०
६. नीलं गगनं ।	...	१२
७. तुम्हेहि दिट्ठं एकं गामं ।	...	१५
८. सीलवतो आनिसंसा ।	...	१७
९. अङ्कुत्तरसङ्गहो ।	...	२०
१०. बालं न सेवे	...	२४
११. बिम्बिसारो च सिद्धत्थो च ।	...	२७
१२. माता पितरो अम्हाकं पूजनीया ।	...	३०
१३. महापिङ्गलो ।	...	३३
१४. माता च भारतमाता च उभोऽपि वंदनीया ।	...	३६
१५. गिलानो भिक्खु ।	...	४०
१६. घरणीनं पञ्च धम्मा ।	...	४२
१७. कहं सुद्धि ?	...	४४
१८. सीहचम्मं जातक ।	...	४६

पज्जपाठो		पुट्ठ क्रमांको
१. सुजाता थेरी।	...	४९
२. मातङ्ग चरियं।	...	५२
३. काया वाचा तथा मनसा संवरो। (पाठांतरासाठी)	...	५४
४. धम्मपदगाथासङ्गहो। (पाठांतरासाठी)	...	५६
५. सोपाको थेरो।	...	५९
६. गीतं पीतं च भासितं।	...	६२
७. अनोपमा थेरी।	...	६५
८. सुनीत थेरो।	...	६७
परिशिष्टे		
परिशिष्ट १ पाली वर्णमाला	...	७०
परिशिष्ट २ 'अ' - वर्णविचार	...	७१
परिशिष्ट २ 'ब' - व्यंजने	...	७२
परिशिष्ट ३ स्वरसंधी	...	७६
परिशिष्ट ४ नामरूपावली	...	७८
परिशिष्ट ५ धातुसाधिते, विशेषणे व अव्यये	...	८१
परिशिष्ट ६ धातुरूपावली	...	८३
परिशिष्ट ७ संख्यावाचक व क्रमवाचक विशेषणे	...	८४

संक्षिप्त संज्ञांचा खुलासा

अ	-	अव्यय	त्वा	-	त्वान्त
ए. व.	-	एक वचन	दु	-	दुतिया (द्वितीया)
अ. व.	-	अनेक वचन	प.	-	पठमा (प्रथमा)
क. वि. धा. वि	-	कर्मणी विध्यर्थ धातुसाधित विशेषण	पु.	-	पुल्लिंग
			स्त्री.	-	स्त्रीलिंग
कर्मणी भू. धा. वि	-	कर्मणी भूतकाल-वाचक धातुसाधित विशेषण	नपुं.	-	नपुंसकलिंग
			पं.	-	पञ्चमी
			प्र. पु.	-	प्रथम पुरुष
			प्रयो.	-	प्रयोजक
क्रि.	-	क्रियापद	ब. व.	-	बहुवचन
च	-	चतुत्थी (चतुर्थी)	भू.	-	भूतकाळ
छ	-	छट्ठी (षष्ठी)	म्ह.	-	म्हणजे
त	-	ततिया (तृतीया)	वर्त.	-	वर्तमानकाळ
तृ.पु.	-	तृतीय पुरुष	वि.	-	विशेषण

पठमो पाठो ।

बालको, बालका ।

अयं बालको ।

इमे बालका ।

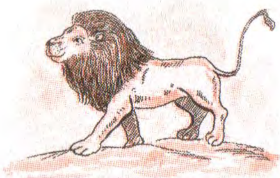

अयं सीहो ।

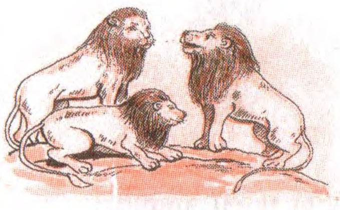

इमे सीहा ।

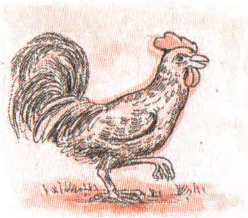

अयं कुक्कुटो ।

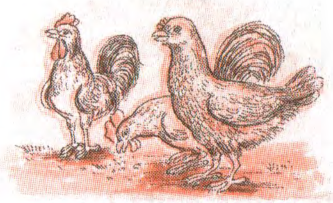

इमे कुक्कुटा ।

अयं सारमेयो ।

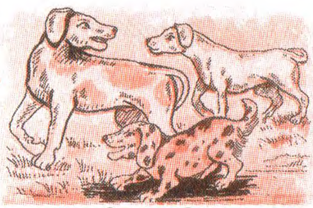

इमे सारमेया ।

एको चटको डेति ।

दुवे चटका डेन्ति ।

एका कञ्ञा कीळति ।

तिस्सो कञ्ञायो कीळन्ति ।

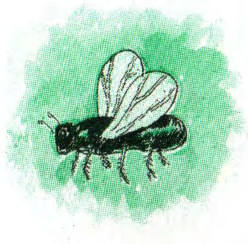

एको भमरो भमति ।

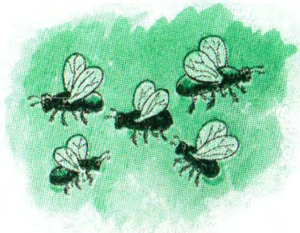

पञ्च भमरा भमन्ति ।

शब्दार्थ

इमे - हे अनेक
सारमेय (पु.) - कुत्रा
कञ्ञा (स्त्री.) - कन्या
डेति - उडते
भमन्ति - भ्रमण करतात
कुक्कुट (पु.) - कोंबडा
चटक (पु.) - चिमणा
भमर (पु.) भुंगा
कीळन्ति - खेळतात

विवेचन

वरील वाक्ये वाचून त्या सोबतची चित्रे पाहिल्यास एक गोष्ट सहज समजून येईल पाली भाषेमध्ये एका वस्तूस एकवचन व एकापेक्षा जास्त वस्तूंना अनेकवचन (बहुवचन) असे म्हणतात. संस्कृत भाषेमध्ये एकवचन, द्विवचन व बहुवचन असे आहेत. इंग्रजी व मराठीमध्ये जसे एकवचन व अनेकवचन आहेत, त्याचप्रमाणे पाली भाषेत आहेत.

अभ्यास

१. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

अ) चिमण्या काय करतात ?

ब) मुली काय करतात ?

इ) भ्रमर किती आहेत ?

२. कोणत्याही पाच पाली शब्दांचे एकवचन देऊन अनेकवचन करा.

दुतियो पाठो ।

अहं आचरियं नमामि ।

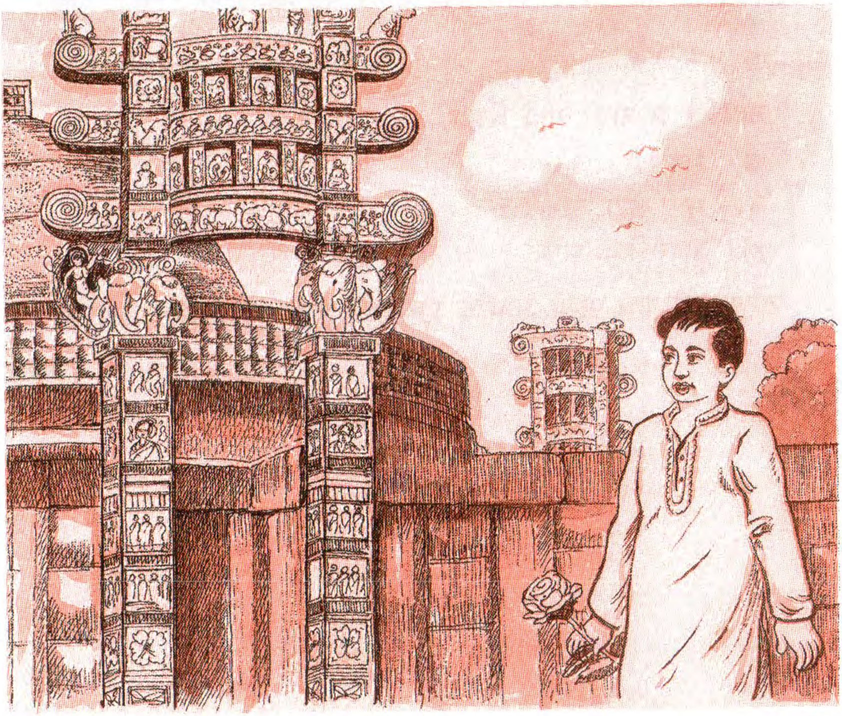

अहं आचरियं नमामि । मयं आचरियं नमाम ।

अहं विहारं गच्छामि । मयं विहारं गच्छाम ।

अहं पोत्थकं पठामि । मयं पोत्थकं पठाम ।

अहं फलं खादामि । मयं फलं खादाम ।

अहं बुद्धं वन्दामि । मयं बुद्धं वन्दाम ।

शब्दार्थ

अहं (प्र. पु. सर्वनाम) - मी

आचरिय (पु.) - आचार्य/शिक्षक

नमाम (प्र. पु. अ. व.) - आम्ही नमस्कार करतो.

गच्छाम (प्र. पु. अ. व.) - आम्ही जातो

पोत्थकं (नपु.) - पुस्तक

पठाम (प्र. पु अ. व) - आम्ही वाचतो.

खादाम (प्र. पु. अ. व.) - आम्ही खातो

वन्दामि (वन्द) - मी वंदन करतो.

मयं - आम्ही

नमामि (नम धातू) - नमस्कार करतो/करते

गच्छामि (मूळधातू गम/गच्छ) - मी जातो/जाते

पठामि (पठ) - मी वाचतो

फलं (नपु) - फळ

बुद्ध (पु.) - तथागत बुद्‌ध

वन्दाम (प्र. पु. अ. व.) - आम्ही वंदन करतो

अभ्यास

१. पाठात आलेल्या एकवचनी व अनेकवचनी पाली क्रियापदांची यादी करा.

२. या क्रियापदांसारखेच आणखी काही क्रियापदे घेऊन दहा पाली वाक्ये तयार करा.

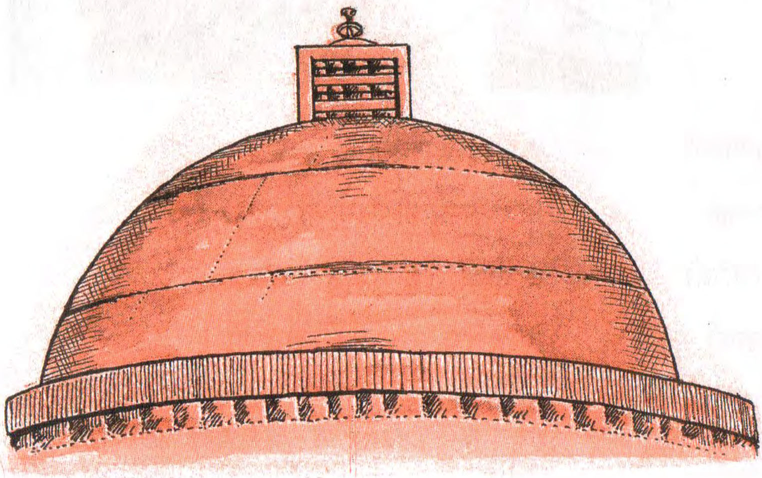

ततियो पाठो ।

आचरियो च्च बालको च ।

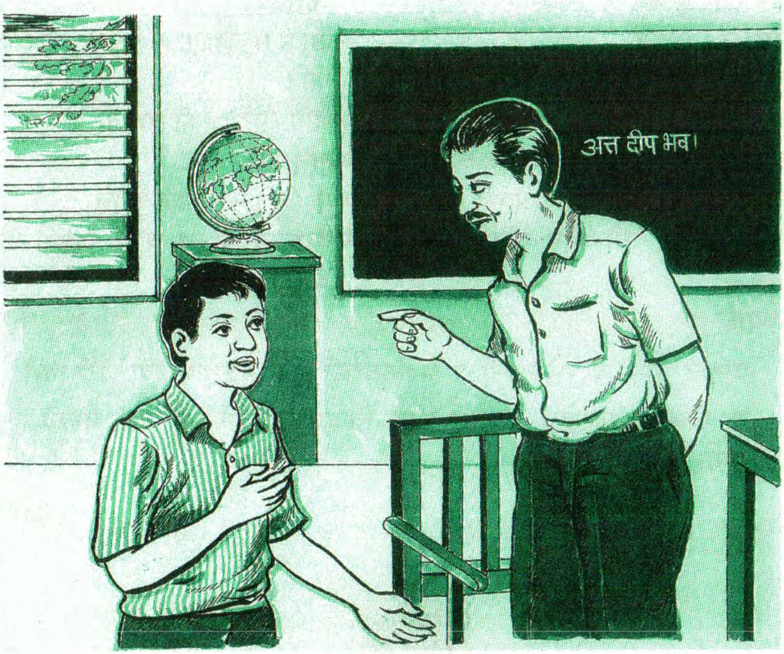

आचरियो - को त्वं बालको ?

बालको - अहं असोको नाम माणवको ।

आचरियो - असोक, किं तव हत्थे ?

बालको - आचरिय, मम हत्थे लेखणी ।

आचरियो - असोक, तव सम्पुण्ण नाम किं ?

बालको - आचरिय, मम सम्पुण्ण नाम असोको संघपालो सक्को ।

आचरियो - असोक, त्वं कुहिं वससि ?

बालको - आचरिय, अहं पुञ्ञपतने च सिद्धत्थनगरे वसामि च ।

आचरियो - त्वं किं पठसि ?

बालको - अहं पालिभासाय पोत्थकं पठामि ।

आचरियो - पालिभासा किदिसा होति ?

बालको - पालिभासा मधुरा होति ।

आचरियो - तव विज्जालयस्स नाम किं ?

बालको - आचरिय, मम विज्जालयस्स नाम तक्कसिला विज्जालयं अत्थि ।

शब्दार्थ

आचरियो (पु.) - आचार्य

बालको (पु.) - मुलगा, विद्यार्थी

च (अ.) - आणि

माणवको (पु.) - विद्यार्थी, शिष्य

तक्कसिला (नाम) - तक्षशीला

सक्को (पु.) - शाक्य

कुहिं - कोठे

पुञ्ञपतने - पुण्य नगरी

किदिसा (किदृश) - कसे

अभ्यास

१. **खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.**

१. अशोक कोठे राहतो ?

२. पाली भाषा कशी आहे ?

३. विद्यालयाचे नाव काय आहे ?

२. **रूपे ओळखा.**

वसामि, वससि, पठसि, पठामि

चतुत्थो पाठो ।

मम पाठसाला ।

अम्हाकं नगरे एका पाठसाला अत्थि । पाठसालायं वत्थु अतीव मनोरमा अत्थि । पाठसालायं नाम सिद्धत्थ पाठसाला अत्थि । पाठसालाय मज्झे सत्त वग्गा सन्ति । पाठसालाय एको पमुखो अज्झापको अत्थि तथा अट्ठ सहअज्झापका सन्ति । मम पाठसालाय पञ्चसत बालका बालिका च पठन्ति । पाठसालाय मज्झे पोत्थकालयं अत्थि । तत्थ माणवका अज्झयनं करोन्ति । पाठसालायं समीपे एकं कीळागणं अपि अत्थि । तत्थ माणवका सायण्ह समये कीळन्ति ।

शब्दार्थ

वत्थु - इमारत, वास्तू
वग्ग - वर्ग
अज्झापक - अध्यापक
समीप - जवळ
अपि - सुद्‌धा
अत्थि - आहे
पमुख - प्रमुख
माणवक - विद्यार्थी
कीळन्ति - खेळतात
पञ्चसत - पाचशे

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. पाठशाळेचे नाव काय आहे ?
२. विद्यार्थी पुस्तके कोठे वाचतात ?
३. विद्यार्थी सायंकाळी कोठे खेळतात ?
४. तुमच्या शाळेचे पालीमध्ये वर्णन करा.

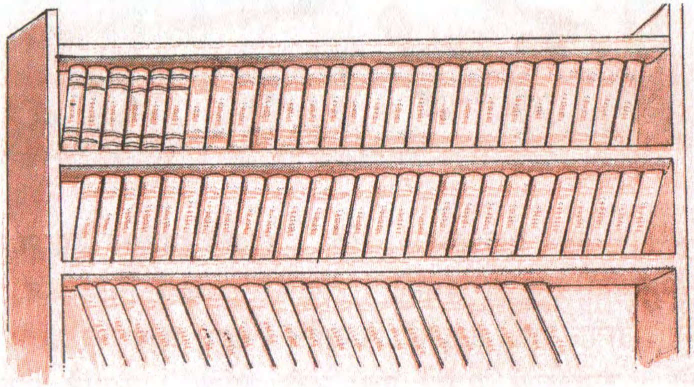

पञ्चमो पाठो ।

उय्यानं ।

अम्हाकं नगरे एकं उय्यानं अत्थि । उय्याने विविधा रुक्खा सन्ति । रुक्खेसु बहवो सकुणा वसन्ति । सकुणा रुक्खेसु विविधानि फलानि खादन्ति । उय्याने एको तळाकोऽपि अत्थि । खगा च पसू च तळाके उदकं पिवन्ति । उय्यानस्स समीपे एका नदी अत्थि । उय्याने मालाकारो वसति । तस्स बालका उय्याने धावन्ति च कीळन्ति । सो पुप्फानि गहेत्वा नगरं गच्छति । अहो उय्यानस्स निम्मलता, अहो उय्यानस्स मनुञ्ञता ।

शब्दार्थ

उय्यान - उद्यान, बाग, बगीचा

सन्ति - आहेत

पसू - पशू, जनावरे

पिवन्ति (पा-पिब) - पितात

मालाकारो - मालाकार, माळी

निम्मलता - निर्मळता, पावित्र्य

रुक्खा (अ.व.) - वृक्ष

खग - पक्षी

तळाक - तळे

समीप - जवळ

गहेत्वा (गण्ह) (त्वान्त अव्यय) - घेऊन

मनुञ्ञता - मनोरमणीयता

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. उद्यानाच्या जवळ काय आहे ?

२. मालाकार फुले घेऊन कोठे जातो ?

ब) जोड्या जुळवा.

'अ'	'ब'
१. उय्याने विविधा	१. विविधानि फलानि खादन्ति ।
२. सकुणा रुक्खेसु	२. तळाकोऽपि अत्थि ।
३. उय्याने एको	३. तळाके उदकं पिबन्ति ।
	४. रुक्खा सन्ति ।

क) खालील नामाची रूपे ओळखा.

सकुणा, मालाकारो, उय्यानं, उय्यानस्स, रुक्खेसु, खगा

ड) खालील क्रियापदांची रूपे ओळखा.

पठाम, नमसि, गच्छति, खादन्ति, वसति, धावन्ति, पठति

छट्ठो पाठो ।

नीलं गगनं ।

नीलं गगनं । वत्थंऽपि नीलं ।

पीतं वसनं । सुवण्णंऽपि पीतं ।

रत्तं कमलं । रुधिरंऽपि रत्तं ।

उदयकाले सुरियोऽपि रत्तो ।

अत्थंगमनेऽपि सुरियो रत्तो एव ।

हंसो सेतो । खीरंऽपि सेतं ।

काको काळो । मेघोऽपि काळो ।

गजो महन्तो, ससको पन खुद्दको ।
पासाणो गरुको, तिणं पन लहुकं ।
यथा अम्बपक्कं मधुरं, तथा फाणितंऽपि मधुरं ।
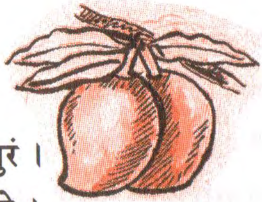
किञ्चापि नदीजलं मधुरं, समुद्दो पन लोणरसो ।
तक्कं अम्बिलं पि होति, मधुरं पि होति ।
ओसधिरसो कसायो होति, मधु पन सादु' व होति ।
अङ्गारा तत्ता होन्ति, जलं पन सीतलं होति

शब्दार्थ

वत्थ (नपुं.) - वस्त्र, कापड

पीत (वि.) - पिवळा

वसन (नपुं.) - नेसण्याचे वस्त्र

सुवण्ण (नपुं.) - सोने

सुरिय (पु.) - सूर्य

अत्थ (पु.) - अस्त 'अथ' ह्या शब्दाचेही पाली भाषेत 'अत्थ' असेच रूप होते.

एव (अ.) - च 'पाली'मध्ये 'एव' येव' किंवा केवळ 'व' अशी तीनही रूपे आढळतात.

सेत (वि.) - पांढरा

काक (पु.) - कावळा

काळ (वि.) - काळा

गज (पु.) - हत्ती

महन्त (वि.) - (आकाराने) - मोठा

ससक (पु.) - ससा

पन (अ.) - परंतु

खुद्दक (वि.) - छोटा, लहान

पासाण (पु.) दगड

गरूक (वि.) - वजनाने मोठा, जड

तिण (नपुं.) - गवत

लहुक (वि.) - हलका

पि (अपि) (अ.) - सुद्धा पाली भाषेत 'प' व 'अपि' अशी दोन्ही रूपे आढळतात

रत्त (वि.) - तांबडा

रुधिर (नपुं.) - रक्त

अम्बपक्क (नपुं.) - पिकलेला आंबा/ पिकलेले फळ सांगण्यासाठी पाली भाषेत 'पक्क' म्हणजे पक्व असा निर्देश करतात

फाणित (नपुं.) - काकवी, गुळाचा घट्ट पाक

किञ्चापि (अ.) - जरी

समुद्द (पं.) - समुद्र

लोण (नपुं.) - मीठ

लोणरस (वि.) - खारट, मिठाची चव असलेला

तक्क (नपुं.) - ताक

अम्बिल (वि.) - आंबट

ओसधि (स्त्री.) - औषधी, वनस्पती

कसाय (वि.) - तुरट

सादु (वि.) - गोड

'व (अ.) - प्रमाणे. पाली भाषेत संस्कृतातील 'इव' व 'एव' ह्या दोन्ही अव्ययांचे विकल्पाने 'व' हे रूप होते.

अङ्गार (पु.) - निखारा

तत्ता (वि.) - उष्ण, गरम, दाहक

सीतल (वि.) - थंड

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. सूर्य उगवताना आणि मावळताना कसा दिसतो ?

२. समुद्राच्या पाण्याची चव कशी आहे ?

३. औषधीची चव कशी आहे ?

ब) पाली भाषेत विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

उदयकाले, महन्तो, तत्ता, अम्बिल

सत्तमो पाठो ।

तुम्हेहि दिट्ठं एकं गामं ।

कोरेगाव नाम गामं अतीव सुन्दरं अत्थि । गामं मज्झे एकं सहस्सानि गेहानि सन्ति । गामं मज्झे एकं विज्जालयं अत्थि । गामं मज्झे विविधानि रुक्खानि सन्ति । गामस्स मग्गानि अतीव खुद्दकानि सन्ति । गामस्स बहि भीमा नाम नदी वहति । गामवासी नहायितुं च वत्थानि धोवितुं च नदिं गच्छन्ति । नदी तीरे एको विजयत्थम्भो अत्थि । गामं मज्झे एकं दस्सनीय विहारं अत्थि । तत्थ बुद्धरूपं वन्दितुं उपासका च उपासिकायो च गच्छन्ति । एवं गामं अतीवं सुन्दरं अत्थि ।

शब्दार्थ

सहस्सानि - सहस्त्र, हजार

खुद्दक - लहान

नहायितुं (तुमुन्त) - स्नान करण्यासाठी

उपासक - उपासना करणारे, शिष्य, अनुयायी

गेह - घर

सन्ति - आहेत

बुद्धरूपं - मूर्ती

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. कोरे गावात काय काय आढळते ?

२. गावाच्या बाहेर कोणती नदी वाहते ?

३. नदीचा उपयोग ग्रामस्थ कशासाठी करतात ?

४. नदी तीरावर कोणता स्तंभ आहे ?

ब) तुम्ही पाहिलेल्या गावाचे वर्णन पाली भाषेत पाच वाक्यांत करा.

अट्ठमो पाठो ।

सीलवतो आनिसंसा ।

एकस्मिं समये बुद्धो भगवा पाटलिगामे विहरति । बहवो गहपतियो भगवतो उपासका होन्ति । भगवा तेसं एवं धम्मं देसेति - "गहट्ठेहि दानं दातब्बं, धम्मकथा सोतब्बा, कातब्बा च, सच्चं वत्तब्बं, सीलं रक्खितब्बं ।" सीलवा नरो पञ्चविधं लाभं लभति । पठमं सो वायामेन सम्पत्ति च सब्बविधं सुखं च अधिगच्छति । सीलवतानं सब्बत्थं सुकित्ति होति, पसंसा च । सीलवन्ते खत्तियाऽपि ब्राह्मणाऽपि सब्बे मानेन्ति, यतो ते पूजनेया' व होन्ति । सीलवतो सुगती सुलभो होती । सीलवन्तो बहुसो मोहं न आपज्जन्ति, पमादं न कुब्बन्ति । सीलवन्तेसु धम्मो सुप्पतिट्ठितो

होती । पञ्ञावन्तेहि सीलवतो अनुकरणं कातब्बं । यथा सीलवा वत्तति तथा वत्तितब्बं । तेन तेऽपि यसं च कित्तिं च लभेय्युं 'ति ।

एवं भगवतो देसनं सुत्वा सब्बे जना सन्तुट्ठा । ते हि च तस्स साधुकारो दिन्नो । अयं सीलदेसना अम्हेहिऽपि अनुसरितब्बा । तेन वयं भारतीया निस्संसयं लोके सुप्पतिट्ठिता होम ।

(दीघनिकाय, महापरिनिब्बाणसुत्त; आवश्यक फेरफार करून)

शब्दार्थ

सीलवन्त (वि.) – नीतिवान, चारित्र्यसंपन्न

आनिसंस (पु.) – फायदा, गुण

पाटलिगाम (नपुं.) – पाटलीपुत्र नगर, पाटना शहर

वि + हर (विहरति) – राहणे, निवास करणे, संचार करणे

बहु (वि.) – पुष्कळ

गहपति (पु.) – गृहस्थ

उपासक (पु.) – अनुयायी

धम्म (पु.) – सदाचरणाचा मार्ग, कर्तव्य

उप + दिस (उपदिसति) – उपदेश करणे, शिकवणे

गहट्ठ (पु.) – गृहस्थाश्रमी

दातब्ब (वि.) – द्यावे

धम्मकथा (स्त्री.) – सदाचरणाच्या कथा

सोतब्ब (वि.) – ऐकावे

कातब्ब (वि.) – करावे

सील (नपुं.) – शील, नैतिक सदाचार, नितिमत्ता

पञ्चविध (वि.) – पाच प्रकारचा

रक्खितब्ब (वि.) – रक्षण करणे

वायाम (पु.) – प्रयत्न

पसंसा (स्त्री.) – स्तुती

पमाद – प्रमाद, हलगर्जीपणा, बेसावधपणा

पञ्ञावन्त (पु.) – प्रज्ञावान, बुद्धिमान, सुज्ञ

वत्त (वत्तति) – असणे, वागणे

देसना (स्त्री.) – उपदेश

साधुकार (पु.) – प्रशंसोद्गार, धन्यवाद, होकार

अनुसरितब्ब (वि.) – अनुसरावे

सुप्पतिट्ठित (वि.) – सुप्रतिष्ठित, दृढमूल

पूजनेया – पूजनीय, वंदनीय

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. भगवान बुद्‌ध कुठे राहत होते ?

२. भगवान बुद्‌धाने कोणाला उपदेश दिला ?

३. शीलवन्तास काय सुलभ होते ?

ब) खालील प्रश्नांची पाली भाषेत उत्तरे लिहा.

१. भगवतो गहपतिं किं धम्मं देसेति ?

२. सीलवा नरो किं लाभं लभति ?

टीप

पाटलीपुत्र - ही काही काळ राजा बिम्बिसार राजाची व त्यानंतर काही काळ राजा सम्राट अशोकाची राजधानी होती. ही बिहार राज्याची आजही राजधानी असून हे शहर आज 'पाटणा' या नावाने ओळखले जाते. बुद्‌धाचा विहार (संचार) म्हणून या राज्याला बिहार असे म्हणतात.

नवमो पाठो ।

अङ्कुत्तरसङ्गहो ।

एकं नाम किं ?

एकं मुखं । आकासं पि एकं ।

दुवे नाम किं ?

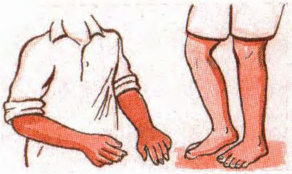

दुवे हत्था । पादाऽपि दुवे ।

तीणि नाम किं ?

तीणि सरणानि । अम्हाकं रट्ठधजस्स तयो वण्णा ।

चत्तारो नाम किं ?

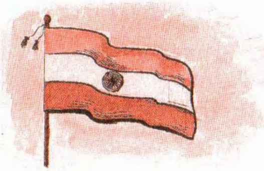

चत्तारो अरियसच्चानि । दिसा च चतस्सो ।

पञ्च नाम किं ?

पञ्च सीलानि । पञ्च खन्धा सन्ति ।

छ नाम किं ?

छ आयतना सन्ति ? भमरस्स छ पादा ।

सत्त नाम किं ?

वज्जीनं सत्त अपरिहानिया धम्मा । इन्द्धनुनो वण्णा पि सत्त ।

अट्ठ नाम किं ?

अट्ठ अरियमग्गानि । अट्ठ दिसा उपदिसा च ।

नव नाम किं ?

सुरियादयो नव गहा । नवाङ्ग सत्थुसासनं ।

दस नाम किं ?

दस सिक्खापदानि, पारमिता पि दस । दस अङ्गुलियो ।

अम्हाकं हत्थेसु दस अङ्गुलियो ।

अथेकदा दस गामिका केनचिदेव करणीयेन नगरं गच्छन्ति । सायण्ह समये ते पुनऽपि गामं पच्चागच्छन्ति । अथ तेसं अञ्ञतरो एवं ब्रवीति । मयं दस जना नगरं गता, नव एव पन पच्चागता । अम्हाकं मज्झे यो दसमो सो कुहिं गतो ? अथ तेसं अञ्ञतरेन पुनऽपि गणना कता अयं पठमो, अयं दुतियो, अयं ततियो, अयं चतुत्थो अयं पञ्चमो, अयं छट्ठो, अयं सत्तमो, अयं अट्ठमो, अयं नवमो... दसमो पन न विज्जति । कमेन सब्बेहि अपि तेहि गणना कता । सा पन गणना नवमं नातिवत्तति । अनन्तरं कोचि विचक्खणो पुरिसो तत्थ आगच्छति पच्चेकस्स कण्णे एवं ब्रवीति ... 'यो दसमो, सो त्वं 'ति । अधुना पन ते दस होन्ति । कथं ? पुब्बे सब्बेहि इतरे एव गणिता, अत्ता न गणितो । तेन ते नव होन्ति, न दस । अतो गणना समये पण्डितो पुरिसो अत्तानं पठमं गणेय्य ।

शब्दार्थ

अङ्कुतर (सं अङ्कोत्तर) - एकेक आकड्याने चढत जाणे

एक (वि.) - संख्यावाचक शब्द

किं (सर्वनाम) - काय

मुख (नपुं.) - चेहरा, तोंड

हत्थ (पु.) - हात

रट्ठ (नपुं.) - राष्ट्र

आयतन - इंद्रिय

अथेकदा (अथ + एकदा) (क्रिवि.) - एकदा

केनचिदेव - कोणत्यातरी

करणीय (नपुं.) - काम

गणना (स्त्री.) - मोजणी

विचक्खण (वि.) - विचक्षण, शहाणा

सङ्गह - समुदाय

नाम (नपुं.) - नाम (वि.) नाव असणारा

सरणानि - अनुसरन, स्थाने - बुद्ध, धम्म व संघ हे त्रिशरण अनुसरन स्थाने आहेत.

आकास (पु.) - आकाश

पाद (पु.) - पाय, चरण

धज (पु.) - निशाण, ध्वज

पारमिता - सर्वोच्च कसोटी

गामिक (पु.) - ग्रामीण

अञ्ञ (सर्वनाम) - अन्य, दुसरा

ब्रू (ब्रवीति) (कि.) - बोलणे

मज्झे (अ.) - मध्ये

अतिवत्तति (अति + वत्त) - पलीकडे जाणे

पोस (पु.) - पुरुष

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. एक ते दहापर्यंत संख्यावाचक व क्रमवाचक शब्द पालीमध्ये लिहा.

२. चार आर्यसत्ये कोणती ?

३. आर्य आष्टांगिक मार्ग सांगा ?

४. दहा शिक्षापदे कुणासाठी आहेत ? ती कोणती ते सांगा.

५. दहा पारमिता कोणत्या आहेत ?

६. मोजतांना दहा माणसांऐवजी नऊ माणसेच का मोजली जात होती ?

टीपा

१. **तीणिसरणानि (त्रिशरण)** - तीणि म्हणजे तीन व सरणानि म्हणजे अनुसरनस्थाने (शरणस्थाने) होय. भगवान बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानामध्ये व धम्मामध्ये तीन अनुसरनस्थाने मानली जातात. यालाच त्रिशरण असे म्हणतात. त्रिशरण म्हणजेच बुद्ध, धम्म आणि संघ ही होत. बुद्ध म्हणजे सिद्धार्थ गौतम नावाचा ज्ञानी, विवेकी, विद्वान् व आचरणाने संपन्न, सुगत, भगवान, अर्हत जगातील सर्व मानव प्राण्यामध्ये बुद्धिमान पुरुष जो इ. स. पूर्व सहाव्या शतकात आपल्या भारतात होऊन गेला. बुद्ध शब्दाचा दुसरा अर्थ असा आहे की प्रत्येक ज्ञानी, विवेकी, विद्या व आचरणाने संपन्न पुरुष हेच मानवाचे खरे शरणस्थान (श्रद्धास्थान) आहे, या शिवाय कोणतेही नाही.

धम्म म्हणजे अशा ज्ञानी सुगत पुरुषांनी सांगितलेले तत्त्वज्ञान सांगितलेले विचार त्यानुसार वागणे आणि आचरणात आणणे अर्थातच अनुसरन करणे होय.

संघ म्हणजे भगवान बुद्धाने स्थापन केलेला भिक्षू व भिक्षूणीचा संघ. हा संघ गावोगावी, खेड्यापाड्यात, देशविदेशात जाऊन बुद्धाच्या विचारांचा अर्थात धम्माचा प्रचार व प्रसार करीत असते. शिवाय बुद्धाच्या विचारांचे संरक्षण व संवर्धन करीत आहे.

२. **अरियसच्चानि (आर्यसत्ये)** - अरिय म्हणजे श्रेष्ठ या अर्थाने भगवान बुद्धाने हा शब्द वापरला आहे. 'सच्च' म्हणजे सत्य. भगवान बुद्धाने मानवी जीवनाची चार श्रेष्ठ सत्ये सांगितलेली आहे. यालाच आर्यसत्य किंवा त्रिकालाबाधीत सत्ये असेही म्हणतात : १.दुःख आर्यसत्य, २. दुःख समुदय (उत्पत्ति),

३. दुःख निरोध (नाश), ४. दुःखनिरोधगामिनी पटिपदा म्हणजे दुःख नष्ट करणारा मार्ग.

३.**आर्यअष्टांगिक मार्ग** - भगवान बुद्धाने मानवाच्या कल्याणासाठी दुःख मुक्तीचा मार्ग सांगितला आहे. दुःखाचे मूळ कारण हे तृष्णा असून तृष्णेवर विजय मिळविणे म्हणजेच दुःखापासून मुक्ती होय. या मुक्तीचा मार्ग हा आर्यअष्टांगिक मार्ग होय. ते पुढील प्रमाणे : १) सम्यक् दृष्टी, २) सम्यक् संकल्प, ३) सम्यक् वाचा, ४) सम्यक् कर्मान्त, ५) सम्यक् आजीविका, ६) सम्यक व्यायाम, ७) सम्यक स्मृति, ८) सम्यक समाधी

सम्यक् शब्दाचा अर्थ योग्य, परिपूर्ण असा आहे. या अष्टांगमार्गाचे तंतोतंत पालन केले असता खऱ्या अर्थाने दुःखमुक्त होता येते. यालाच मध्यम मार्ग असेही म्हणतात.

४. **पंचशील** - भगवान बुद्धाने शुद्ध व पवित्र आचरण यासाठी 'दहा शील' सांगितले आहेत. त्यातील पहिले पाच म्हणजे 'पंचशील' हे सर्वसामान्य स्त्री पुरुषासाठी म्हणजेच उपासक उपासिकासाठी आहेत. हे नियम पाळले असता व्यक्ती सदाचरणी म्हणून ओळखली जाते. ते पुढील : हिंसा करण्यापासून, चोरी करण्यापासून, अनैतिक वर्तनापासून, खोट्या बोलण्यापासून आणि दारू/मद्य या सारखे अमली पदार्थ आणि प्रमादाची ठिकाणे या सर्वांपासून अलिप्त राहण्याची मी स्वतः प्रतिज्ञा घेत आहे.

५. **छ आयतने (सहा इंद्रिये)** - मानवी प्राण्याच्या शरीराला बाह्य गोष्टींचे ज्ञान होण्यासाठी सहा ज्ञानेंद्रिये आहेत : १) चक्षू (डोळे), २) श्रोत (कान), ३) घ्राण (नाक), ४) जिव्हा (जीभ), ५) काया (देह), ६) मन

६. **सत्त अपरिहानिया धम्मा** - म्हणजे मानवी समाजाला विनाशापासून वाचविणाऱ्या व सतत उन्नतीकडे नेणाऱ्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी. बुद्धाने वज्जी लोकांना या सात महत्त्वपूर्ण गोष्टी सांगितल्या आहेत : १) निर्णय घेण्यासंबंधी सर्वांची एकत्र बैठक भरविणे, २) बैठकीत सर्वानुमते एकमताने निर्णय घेणे, ३) समाजमान्य व समाजानुकूल कार्य करणे, ४) वृद्धांचा सन्मान राखणे, ५) स्त्रियांशी सन्मानाने वागणे, ६) श्रद्धास्थानांचा नाश न करणे, ७) अर्हत म्हणजेच आदरणीय व्यक्तींचे संरक्षण करणे.

७. **दसपारमिता** - म्हणजे मानवाला पूर्णत्वाला नेणाऱ्या दहा गोष्टी. बुद्धाने दहा पारमिता सांगितल्या आहेत : १) दान पारमिता, २) शील पारमिता, ३) नैष्क्रम्य पारमिता, ४) प्रज्ञा पारमिता, ५) वीर्य पारमिता, ६) क्षांति (क्षमा) पारमिता, ७) सत्य पारमिता, ८) अधिष्ठान पारमिता, ९) मैत्री पारमिता, १०) उपेक्षा (समभाव) पारमिता

दसमो पाठो ।

बालं न सेवे ।

(मूर्खाची सोबत हानिकारक असते, म्हणून शहाण्याची सोबत करावी. मूर्खाची संगत करू नये, हाच बोध या कथेतून मिळतो.)

अतीते किर एकस्स सेट्ठिपुत्तस्स एका रोहिणी नाम दासी अहोसि । तस्सा माताऽपि तस्स सेठिपुत्तस्सेव दासी अहोसि । एकदा रोहिणीमाता सेट्ठिगेहे वीहिप्पहरणट्ठाने निसिन्ना होति; रोहिणी च मुसलेन वीहिप्पहरणं करोति ।

अथ एका मक्खिका मातुपिट्ठियं निसिन्ना तं विज्झति । माता दुहितरं आह –'अम्म, एसा मक्खिका मं विज्झति, तं वारेहि' ति । दुहिता 'मारेस्सामि, माता, ति वत्वा अत्तनोहत्थगतेन मुसलेन तं सहसा पहरति । तेनप्पहारेन रोहिणिया माता तत्थे व पबाळ्हाय वेदनाय मुच्छिता पतति । अथ रोहिणी

तं ञत्वा उच्चस्सरेन रोदति । तस्सा रोदनस्सरं सुत्वा सेट्ठिपुत्तो तत्थ आगच्छति । किं पवत्तं 'ति च पुच्छति । मन्दबुद्धिया दुहितरा मक्खिकं निवारेतुं मातरि मुसलप्पहारो दिन्नो 'ति ञत्वा सेट्ठिपुत्तो दुक्खितो एवं चिन्तेति 'मित्तोऽपि अमितोऽपि इमस्मिं लोके पण्डितो' व सेय्यो 'ति । चिन्तेत्वा इमं गाथं आह -

'सेय्यो अमित्तो मेधावी
यं चे बालानुकम्पको ।
पस्स रोहिणिकं जम्मि
मातरं हन्त्वान सोचती' ति ।

(रोहिणी जातक क्र. ४५ आवश्यक फेरफार करून तयार करण्यात आला.)

शब्दार्थ

सेट्ठिपुत्त (पु.) - व्यापाऱ्याचा मुलगा

वीहि (पु.) - साळी, धान, तांदूळ

पहरण (नपुं.) - प्रहार करणे, कांडणे

निसन्न (वि.) - बसली

मुसल (नपुं.) - मुसळ

विज्झ (विज्झति) - चावणे, टोचणे, दंश करणे

मक्खिका (स्त्री.) - माशी

दुहिता (स्त्री.) मुलगी, कन्या

पिट्ठ - पाठ

अम्म (अ.) (स्त्री.) - संबोधन

अम्म ! - अगं मुली

वार (वारेति) - प्रतिबंध करणे, हकालणे

हत्थगत (वि.) - हातातील

प + हार (पहरति) - प्रहार करणे

पहार - आघात, तडाखा

ञत्वा (अ.) - जाणून

उच्चस्सर (पु.) - मोठा आवाज

रुद (रुदति) - रडणे

रोदनस्सर (पु.) - रडण्याचा आवाज

पवत्त (वि.) - घटना, घडलेला प्रसंग

मन्द बुद्धि (वि.) - मूर्ख

निवारेतुं (अ.) - हकालण्यासाठी

दुक्खित (वि.) - दुःखी झालेला

अमित्त (पु.) - अमित्र, शत्रू

सेय्य (वि.) - अधिक चांगला

अनुकम्पक (वि.) - सद्‌भाव करणारा, कृपाळू मित्र

जम्मि (स्त्री. वि.) - दुष्ट

हन्त्वान - प्रहार करून

सुच (सोचति) - शोक करणे

मुच्छित (वि.) - मूर्च्छित, बेशुद्‌ध

सेव (सेवति) - सहवासात राहणे

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. रोहिणी काय करीत होती ?

२. रोहिणीच्या आईने तिला काय सांगितले ?

३. रोहिणीने आपल्या आईच्या पाठीवरची माशी कशी हाकलली / उडवली ?

४. कोणाची सोबत करू नये ?

एकादसमो पाठो ।

बिम्बिसारो च सिद्धत्थो - च ।

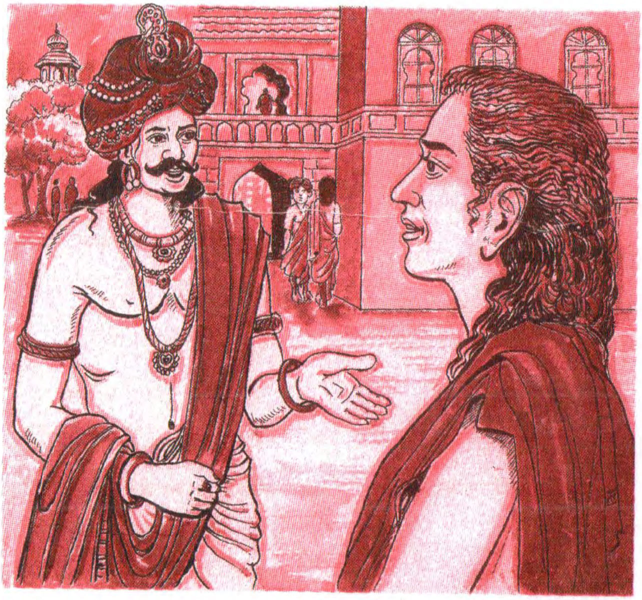

बिम्बिसारो - भन्ते, को त्वं ?

सिद्धत्थो - अहं सिद्धत्थो ।

बिम्बिसारो - सिद्धत्थो, त्वं कस्स पुत्तो ?

सिद्धत्थो - महाराज, अहं सुद्धोदनस्स पुत्तो ।

बिम्बिसारो - एवं । सुद्धोदनो नाम नराधिपो । त्वं नराधिपस्स सुतो । अहंऽपि नराधिपो येव । त्वं काळकेसो, सुखुमालो, भद्देन योब्बनेन सम्पन्नो । त्वं कुहिं गच्छसि ?

सिद्धत्थो - साकियानं कुला पब्बजितोऽहं । बुद्धो भवितुं इच्छामि । ञाणं लभितुं पब्बतं च गच्छामि ।

बिम्बिसारो - तुवं दानिं तरुणो च सुरो च खत्तियो चासि । मम सेनाधिपो भवितुमरहसि ।

सिद्धत्थो - न रज्जे मे रञ्जति मनो । अहं पधानाय गच्छामि; निब्बाणं च अधिगच्छामि ।

शब्दार्थ

को (पु.) - कोण

मम/मे - माझा/माझी/माझे

त्वं/तुव (सर्वनाम) - तू

तव - तुझा/तुझी, तुझे

भन्ते - आदरदर्शक संबोधन, पूजनीय व्यक्ती (भदन्त)

पुत्त (पु.) - पुत्र, मुलगा

नराधिप (पु.) - राजा

काळकेस (वि.) - काळे केस असणारा तरुण

सुखुमाल (वि.) - सुकुमार

लभितुं (**लभ'** धातू तुमन्त अव्यय) - मिळविण्यासाठी

सम्पन्न (वि.) - युक्त

कुहिं (अ.) - काठे

पब्बजित (प्रव्रजित)(वि.) - घर सोडून बाहेर पडलेला

बुद्ध (वि.) - ज्ञानी

पब्बत (पु.) - डोंगर, पर्वत

दानिं (अ.) (सं) - आता

सूर (वि.) - शूर

खत्तिय (पु.) - क्षत्रिय

सेनाधिप (पु.) - सेनापती

भवितुमरहसि - तू व्हावेस, तू होणे हे योग्य आहे.

रज - रञ्जति (क्रि.) - रंगून जाणे, रमणे

रज्ज (नपुं.) - राज्य

भद्द (वि.) - योग्य, चांगले

पधान (नपुं.) - ध्यानासाठी झटण्याची क्रिया, समाधी

अधिगच्छति (अधि + गम/गच्छ) (क्रि.) - मिळवणे, प्राप्त करणे

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. सिद्धार्थ कोण होता ?

२. बिम्बिसाराने सिद्धार्थाला कोणती विनंती केली ? का ?

३. सिद्धार्थाने बिम्बिसाराला काय उत्तर दिले ?

टीपा

१. **सिद्धत्थो** - म्हणजे सिद्धार्थ. हा शुद्धोदन राजा व महामाया यांचा सुपुत्र होय. अर्थ सिद्ध करणारा तो सिद्धार्थ. हा सिद्धार्थ बालपणापासूनच विलक्षण बुद्धीचा असून तो प्रत्यक्षात विरक्त प्रवृत्तीचा होता. जीवनासंबंधी कामगार आणि पशुपक्षी यांच्याविषयी तो सतत चिंतनमग्न असायचा. हेच सिद्धार्थ पुढे बुद्धगयेला महत्प्रयासाने सम्बोधी प्राप्त करून बुद्ध झाले. आजही संपूर्ण विश्वामध्ये भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म चिरंतन आहे.

२. **बिम्बिसार** - इ. स. पूर्व सातव्या शतकातील शिशुनाग वंशाचा ५वा राजा बिम्बिसार होय. वयाच्या १५व्या वर्षी तो गादीवर बसला. राजा बिम्बिसार हा बौद्ध धम्माचा निष्ठावान उपासक असून बौद्धांचे सण व उत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरे व्हावेत असे त्याने जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. तेव्हापासूनच 'उपोसथपर्व' सुरू झाले. हा बुद्धाचा समकालीन होता. इ. स. पूर्व ५४४ ते ४९३ या कालखंडात मगध देशावर त्याचे राज्य होते.

३. **शुद्धोदन** - पूर्वीच्या काळी जी सोळा गणराज्ये होती, त्यातील कपिलवस्तू या गणराज्याचा शुद्धोदन हा राजा होता. त्याकाळी गणराज्यांमध्ये लोकशाही अस्तित्वात होती. राजा शुद्धोदन आणि राणी महामाया यांच्या पोटी जो सुपुत्र जन्माला आला तो सिद्धार्थ; परंतु महामाया ही सिद्धार्थाच्या जन्मानंतर अल्पवधीतच मृत्यू पावली. त्यामुळे सिद्धार्थाचे पालनपोषण करण्यासाठी शुद्धोदन राजाने महामायेची बहीण महाप्रजापती गौतमी हिच्याशी विवाह केला आणि पुढे तिनेच सिद्धार्थाचे संगोपन केले.

४. **निर्वाण** - निब्बान म्हणजे निर्वाण. बौद्ध तत्त्वज्ञानातील परमोच्च ध्येय निर्वाण होय. राग (आसक्ती) द्वेष, मोह, मत्सर, लोभ इत्यादी षड्रिपुंवर विजय प्राप्त करणे म्हणजेच निर्वाण प्राप्त करणे होय.

५. **शाक्य** - सक्को किंवा साकिय म्हणजे शाक्य – प्राचीन भारतातील एक मोठा क्षत्रिय राजवंश. शक् या संस्कृत धातूशी संबंध जोडून 'सशक्त' किंवा 'शक्तिमान' असा त्याचा अर्थ सांगितला जातो. शाक्य, कोलिय, वज्जी इत्यादी राजकुळे प्रसिद्ध होती. राजा शुद्धोदन व राजपुत्र सिद्धार्थ हे शाक्यकुळातील होते.

बारसमो पाठो ।

मातापितरो अम्हाकं पूजनीया ।

सब्बे पि जना अत्तनो मातापितरे मानेन्ति पूजेन्ति च । कस्मा एवं गारवं मातापितरेसु होति ? मातापितरो हि सब्बेसं पूजनीया होन्ति । सुसुकालतो पट्ठाय मातापितरो हि पुत्तके पालेन्ति पोसेन्ति । खज्जेहि भोज्जहि च तप्पयन्ति । दारका दारिकायो हि विविधानि कीळनकानि पिहयन्ति, पत्थयन्ति । यं किञ्चि पुत्तका पत्थेन्ति तं सब्बं पि मातापितरो तेसं देन्ति । एवं हि ते पुत्तके तोसेन्ति रमयन्ति । कदाचि कुहिञ्चि ठाणे मातापितरो फरुसं पि वाचं भासन्ति तेसं पन चेतसा फरुसा न होति । एतस्स अत्थस्स आविकरणाय एकं कथं कथेन्ति ।

एको किर दारको मातुवाचनं अमानेत्वा अरञ्ञं गच्छति । माता तं 'निवत्ता' ति वदति, सो पन न निवत्तति । अथ सा अत्तनो पुत्तं 'चण्डा तं महिसी अनुबन्धतु 'ति अक्कोसति । अथ अरञ्ञे सच्चं येव चण्डा महिसी पुरतो आगता । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेति तं मा होतु, यं चित्तेन चिन्तेति तं होतु ' ति पिहयति । मातुया सिनेहस्स आनुभावेन सा महिसी तत्थेव बद्धाविय तिट्ठति । एवं मातापितुन्नं वाचा कदाचि फरुसा होति तेसं चित्तं पन सिनिद्धं मुदुंयेव । माता पितरो कदाचि पुत्तके एवं पि भासन्ति 'चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तु' ति उप्पलपत्तं पि च पुत्तानं उपरि पतन्त न इच्छन्ति । आचरिया उपज्झाया पि कदाचि सिस्से एवं परिभासन्ति - किं तुम्हे अहिरिका अलज्जिनो ' ति । वदन्ति च 'निक्कड्ढथ' ने ति, इच्छन्ति पन तेसं विज्जाधनं ।

शब्दार्थ

अत्त (सर्व.) - आपण स्वतः

अत्तनो अत्तनो - आपापल्या

कस्मा (अ.) - का ? कशासाठी

गारव (नपुं.) - आदरभाव

सुसु (पु.) - बालक

सुसुकाल (पु.) - लहानपण/बालपण

पट्ठाय (अ.) - पासून

पाल (पालयति, पालेति) - सांभाळ करणे

तप्प (तप्पयति, तप्पेति) - तृप्त करणे

कीळनक (नपुं.) - खेळण्याची वस्तू, खेळणे

पिह (पिहयति) - इच्छा करणे

प + अत्थ (पत्थेति) - मागणी करणे

पुत्तक (पु.) - पुत्र, मूल, मुलगा

बद्धाविय - बांधल्याप्रमाणे

तोस (तोसेति) - संतुष्ट करणे

कुहिञ्चि ठाने - कोणत्या तरी प्रसंगी

फरुस (वि.) - कठोर

चेतना (स्त्री.) - मनोभाव, एखादे कृत्य करण्याची भावना

आविकरण (नपुं.) - आविष्कार करणे, स्पष्ट करणे

अ - मानत्वा (अ.) - न जुमानता, न मानता

निवत्तेतुं (अ.) - परत फिरविण्यास

सक्क (सक्कोति) - समर्थ असणे

चण्ड (वि.) - उग्र, रागीट

महिसी (स्त्री.) - म्हैस

मान (मानेति) - मान देणे

पूज (पूजेति) - पूजा करणे, पूजणे

अनु + बन्ध (अनुबन्धति) - पाठीमागून जाणे, पाठलाग करणे

अ + कोस (अक्कोसति) - खेकसणे, रागावणे

पुरतो (अ.) - पुढे, समोर

सिनेह (पु.) - स्नेह, प्रेम

अनुभाव (पु.) - प्रभाव

विय (अ.) - जणू काही, प्रमाणे

नेसं - त्याचा

खण्डाखण्डिकं - खांडोळी करणे

कर (करोति) - करणे

उप्पल (नपुं.) - कमळ, उत्पल

पत्त (नपुं.) - पाकळी, पान

उपरि (अ.) - वर

पतन्त (वि.) - पडणारा

उपज्झाय (पु.) - शिक्षक, अध्यापक

परि + भास (परिभासति) - टाकून बोलणे

अ - हिरिक (वि.) - निलाजरा, न लाजणारा

हिरि (स्त्री.) - लाज

अ + लज्जी (पुं.) - लाज नसलेला

नि + कड्ढ (निकड्ढति) - बाहेर काढणे

ने ('त' सर्व) (द्वि पु. ब.व.) - त्यांना

विज्जाधन - (नपुं.) - विद्याधन, ज्ञानरूपी संपत्ती

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. आईवडील आपल्या मुलांसाठी काय काय करतात ?

२. आईवडील मुलांना कधी रागवत असतील, तेव्हा त्यांचा हेतू काय असतो ?

३. या पाठातील मुलाने आईचे न ऐकल्यामुळे त्याला कोणता अनुभव आला ?

४. विद्यार्थ्यांना रागावण्यामागचा शिक्षकांचा उद्देश काय असतो ?

तेरसमो पाठो ।

महापिङ्गलो ।

(जातक कथेतील ही एक उपरोधिक आणि बोधप्रद कथा आहे. अत्याचारी राजाबद्दल प्रजेच्या मनात असलेली नापसंती येथे विनोदपूर्ण शैलीत व्यक्त केली आहे.)

अतीते वाराणसियं महापिङ्गलो नाम राजा अधम्मेन रज्जं कारेति। अतीव चण्डो सो उच्छुवियं जनं पिळयं, सब्बेसं अप्पियो अमनापो, अक्खिम्हि पतितरजं विय अहोसि। महापिङ्गलो दीघरत्तं रज्जं कारेत्वा कालङ्कतो । तेन सब्बेजना हट्ठतुट्ठा जाता । एको पन दोवारिको अस्ससन्तो पस्ससन्तो परोदति । सो जनेहि पुच्छितो – 'सम्म दोवारिक, महापिङ्गलो मतो' ति मयं सब्बे हट्ठतुट्ठा जाता, त्वं पन परोदमानो ठितो, किं नु खो सो

ते पियो अहोसि मनापो' ति ? दोवारिको आह 'नाहं महापिङ्गलो मतो' ति सोकेनं रोदामि'। राजाहि पासादा आरोहन्तो चारोहन्तो च कम्मारमुट्ठिकाय हनन्तो विय, मयूहं सीसे अट्ठ खटके देति। सो परलोकं गन्त्वाऽपि मम सीसे ददमानो विय यमस्स निरयपालानंऽपि सीसे खटके दस्सति। अथ नं ते 'अतिविय अम्हे बाधती' ति पुन इथेव आनेत्वा विस्सज्जेयुं। एवं मे सो पुनंऽपि सीसे खटके ददेय्या 'ति भयेनाहं रोदामी' ति। तं सुत्वा हसन्ता जना –' मरित्वा परलोकं गता सत्ता पुन नागच्छन्ति, मा त्वं भायो' ति तस्स भयं अपनेत्वा सकं सकं ठानं गता। दोवारिको पि भयमुत्तो आनन्दजातो अत्तनो गेहंयेव गतो।

(महापिङ्गल जातक, आवश्यक फेरफार करून)

शब्दार्थ

रज्जं कारेति – राज्य करीत होता

चण्ड (वि.) – कठोर, रागीट

अक्खिम्हि पतितरज (नपुं.) – डोळ्यात गेलेला धुळीचा कण

पीळ (पिळेति) – पीडा देणे

कालङ्कत (वि.) – मेलेला

हट्ठ (वि.) – आनंदी

दोवारिको (पु.) – द्वारपाल

अस्ससन्त (वि.) – श्वास घेताना

पस्ससन्त (वि.) – श्वास सोडताना

प + रुद (परोदति) – मोठ्याने रडणे

पुच्छित (वि.) – विचारलेला

जात (वि.) – झालेला

परोदमान (वि.) – रडणारा

पासाद (पु.) – राजवाडा

आरोहन्त (वि.) – उतरताना

कम्मारमुट्ठिका (पु.) – लोहाराची हातोडी

उच्छु (पु.) – ऊस

अप्पिय (वि.) – अप्रिय, न आवडणारा

मुट्ठिका (स्त्री.) – हातोडी

हनन्तविय (वि.) – मारल्याप्रमाणे

खटक (पु.) – ठोका, ठोसा

ददमान (वि.) – देणारा

निरयपाल (पु.) – नरकातील पहारेकरी

दस्सति ('दा' धातुचे भविष्यकालीन तृ. पु. ए. व.) – देईल

बाध (बाधति) – उपद्रव देणे

आनेत्वा (त्वान्त) – आणून

वि + सज (विस्सज्जति) - सोडून देणे

हसन्त (वि.) - हसत हसत

सक (वि.) - आपला, स्वतःचा

भयमुत्त (वि.) - भीतीपासून मुक्त

आनन्दजात (वि.) - आनंद झालेला

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. महापिङ्गल राजा कुठे राज्य करीत होता ?

२. महापिङ्गल राजा कसा होता ?

३. राजा मेल्यावर लोक प्रसन्न का झाले ?

४. राजा मेल्यावर द्वारपाल का रडत होता ?

५. द्वारपाल शेवटी आनंदी कसा झाला ?

चुद्दसमो पाठो ।

माता च भारतमाता च उभोऽपि वंदनीया ।

धम्मपालो - संघपालो, कस्मा त्वं विज्जालयो हीयो नागतोसि?

संघपालो - हीयो माता मे गिलाना अहोसि ।

धम्मपालो - किं आबाधो तस्सा ?

संघपालो - सीसवेदना ।

धम्मपालो - किं तया कतं ?

संघपालो - भेस्सजं आनीय तस्सा दत्तं । किञ्चि खादनीयं पि दत्तं । सा पन भोजनं वा सयनं वा नेच्छति । तं उपट्ठातुमहं गेहे ठितो ।

धम्मपालो - साधु कतं तया । माता हि अम्हाकं पूजनीया । सुसुकालतो पट्ठाय माता अम्हाकं पालेति, पोसेति । खज्जेहि भोज्जेहि च तप्पयति । यं किञ्चि मयं पत्थयाम तं सब्बं पि माता अम्हाकं देति ।

संघपालो - तस्मा एव अम्हेहि मातु सूस्सूसा कातब्बा । अम्हाकं आचरियो हियो किं उग्गण्हापेसि ?

धम्मपालो - युआनछ्वाङ्ग, चरितं ।

संघपालो - को पन युआनछवाङ्ग ?

धम्मपालो - चीनदेसतो आगतो एको विज्जावन्तो । ञाणं अधिगन्तुं सो जम्बुदीपं आगतो । आगन्त्वा बुद्धधम्मस्स उपासको हुत्वा जम्बुदीपे यत्थ तत्थ चरित्वा बुद्धधम्मस्स अज्झयन कतं । अत्तनो चारिकाय वण्णनं कत्वा एकं पोत्थकं पि तेन लिखितं ।

संघपालो - किं तेन लिखितं अम्हाकं भारतमुद्दिस्स ?

धम्मपालो - अतीते भारतस्स विज्जावन्ता पञ्ञावन्ता सब्बत्थ विस्सुता । तेन विविधेहि देसेहि जना ञाणं लध्दुं सिप्पं विज्जं च सिक्खितुं एत्थ आगता ।

संघपालो - पाचीनकाले जम्बुदीपे तक्कसीला नालन्दा, उदन्तपुरियं आदीसु नगरीसु विज्जापीठानि अहेंसु ति पठितं मया ।

धम्मपालो - सच्चं! वेसाली, राजगहो, पाटलिपुत्तं, सावत्थी पतिट्ठानं' ति बहूनि विस्सुतानि नगरानि होन्ति । एतानि राजमग्गेहि अञ्ञमञ्ञं संबद्धानि । तेसु अध्दानेसु दानरता राजानो विहारे आरामे पोक्खरणियो भोजनसालायो पथिकगेहानि च निम्मिनित्वा पजानं कल्याणं करोन्ती' ति युआनछ्वाङ्गेन लिखितं ।

संघपालो - नूनं एतादिसो अम्हाकं भारत देसो माननीयो पूजनीय तस्मा विविध देसे हि जना वदन्ति ।

यावता चन्दसुरिया दिसा भान्ति विरोचना ।
तावता यं विजयते भारते पठवीतले ॥

शब्दार्थ

हियो (अ.) - काल
गिलाना (वि.) - आजारी, रोगी
आबाधो (पु.) - विकार, आजार
भेसज्जं (नपुं.) - औषध
उपट्ठानुमहं - उपट्ठातुं + अहं
उपट्ठातुं - उप + ठा, तुमन्त अव्यय सेवाशुश्रूषा करण्यासाठी
सुसुकालतो - लहानपणापासून
खज्जेहि - खज्ज (नपुं.) तृतीया ब. व. - चावून खाण्याचा पदार्थ
भोज्जेहि - भोज्ज (नपुं.) - तृ. ब. व खाण्याचा मऊ पदार्थ
पत्थयाम - मागतो प + अत्थ, वर्तमान काळ प्र. पु, अनेकवचन
सुस्सूसा - सेवाशुश्रूषा
जम्बुदीप - भारताचे प्राचीन नाव
चरित्वा - चर त्वान्त अव्यय - हिंडून
अज्झेनं (नपुं.) - अभ्यास, अध्ययन
चरिकाय - प्रवासाचे चारिका (स्त्री.) षष्ठी एकवचन
पोत्थकं (नपुं.) - पुस्तक
विस्सुता - प्रसिद्ध, वि + सु क.भू.धा.वि.पुं.प्र. अनेकवचन
सिप्पं - (नपुं.) - शिल्प, कला
विज्जा - विद्या, ज्ञान
सिक्खितुं - शिकण्यासाठी सिक्ख तुमन्त अव्यय
अञ्ञमञ्ञं - (अ.) - एकमेकांना
अद्धानेसु - (पु.) - मार्गावर, अद्धा सप्तमी अनेकवचन

कातब्बा - करावी, करण्याच्या योग्यतेची

उग्गण्हापेसि - शिकविले उद + गह प्रयोजक भूतकाळ तृ. पु. ए.व.

अधिगन्तुं - अधि + गम तुमन्त अव्यय -मिळविण्यासाठी, शिकविण्यासाठी

पोक्खरणियो - पुष्करिणी, पाण्याचे तलाव, कमळाचे तलाव

पोक्खरणी (स्त्री.) प्रथमेचे अनेकवचन

विरोचना - तेजस्वी उजळणाऱ्या

विहारे - बुद्ध विहार, प्रथमा अनेकवचन

आरामे - विश्रामगृहे (पु.) प्रथमा अनेकवचन

निम्मनित्वा - (नि+मा त्वान्त अव्यय) - - निर्माण करून

पजानं - प्रजेचे पजा, षष्ठीचे अनेकवचन

भान्ति (वर्तमान काळ तृ. पु. अेकवचन) - दिसतात, प्रकाशतात

पथिकगेहानि - प्रवासीगृहे

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. आई मुलांसाठी काय करते ?

२. युवान्छवाङ्ग कोण होते ? त्याने भारतात येऊन काय केले ?

३. प्राचीन भारतात प्रवासी कशासाठी येत असत ?

४. प्राचीन भारतातील राजे प्रवाशांसाठी काय काय सोयी करीत ?

ब) पुढील वाक्यांश योग्य अर्थाने जुळवून लिहा.

क	ख
१. तं उपट्ठातुमहं	जम्बुदीपं आगतो ।
२. नगरानि राजमग्गे हि	सुस्सूसा कातब्बा ।
३. सो ञाणमधिगन्तुं	अञ्ञमञ्ञ संबद्धानि ।
४. अम्हेहि मातु	गेहे ठितो ।

क) कंसातील शब्दांची योग्य रूपे घालून रिकाम्या जागा भरा.

१. माता अम्हाकं ... च तप्पयति । (खज्ज, भोज)

२. ... जना एत्थ आगता । (विविध देस)

३. नगरानि ... अञ्ञसञ्ञं संबद्धानि । (राजमग्ग)

पञ्चदसमो पाठो ।

गिलानो भिक्खु ।

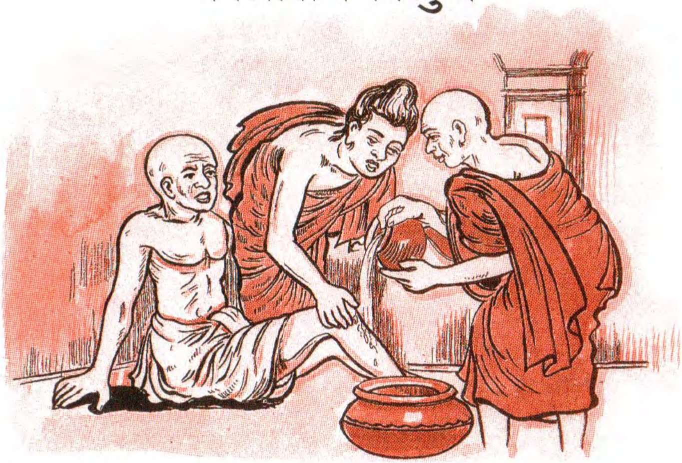

(विहारामध्ये भिक्षू एकत्रित जीवन जगत असत. ते एकमेकांची सेवा करीत असत. आजाऱ्याची सेवा करणे हे प्रत्येकाचे प्रथम कर्तव्य मानले जाते.)

एकस्मिं किर विहारे अञ्ञतरो भिक्खु गिलानो होति । अञ्ञे भिक्खू तं भिक्खुं न उपट्ठहन्ति । दिट्ठो सो भिक्खु बुद्धेन भगवता । दिस्वान तं भिक्खुं, भगवा एतदवोच - "किं ते भिक्खु, आबाधो'ति ? 'कुच्छि विकारो, भगवा'ति । 'किस्स तं अञ्ञे भिक्खू न उपट्ठहन्ती'ति ? एवं वुत्ते, तेन भिक्खुना भगवतो कथितं – 'अहं खो भन्ते, भिक्खूनं अकारको; तेन मं भिक्खू न उपट्ठेन्ती'ति ।

भगवा आनन्दं आमन्तेसि – 'आहर, आनन्द उदकं । मयं इमस्स भिक्खुनो सरीरं धोवामा'ति । आहर आनन्देन उदकं । आनन्देन भगवता च तस्स भिक्खुनो सरीरं धोवितं । भगवतो हि तस्मिं गिलाने भिक्खुस्मिं महती करुणा वत्तति । ततो भगवता अञ्ञे भिक्खू एवं गरहिता – 'किस्स पन तुम्हेहि भिक्खूहि सो भिक्खू न उपट्ठितो ? किमत्थं तुम्हे सब्बेपि भिक्खवो तम्हा भिक्खुम्हा दूरतो' व विचरथा'ति ? पुन च भगवता वुत्तं -

'नऽत्थि वो भिक्खवे पिता वा माता वा । तुम्हे चे, भिक्खवे, अञ्ञमञ्ञं न उपट्ठहथ, अथ को चरहि उपट्ठहती' ति । यो, भिक्खवे, गिलानं उपट्ठहति, सो मं उपट्ठहती'ति ।

(विनयपिटक, महावग्ग - (आवश्यक फेरफार करून))

शब्दार्थ

विहार (पु.) - भिक्षूंचे निवासस्थान

गिलान (पु.) - (ग्नान) - रोगी, आजारी

दिस्वान (अ.) - पाहून

अवोच (क्रि.) 'ब्रू किंवा 'वच' ह्या धातूचे भूतकाळाचे तृ. पु. ए. व.) - म्हणाला

आबाध (पु.) - विकार, आजार

कुच्छि (स्त्री.) - पोट

अ-कारक (पु.) - काम न करणारा, निरुपयोगी

आमन्ते सि (आ + मन्त) (आमन्तेति) - हाक मारणे, बोलावून घेणे ह्याचे भू.तृ.पु.ए.व.

अञ्ञतर (पु.) - कोणी एक

उप + ठा (उपट्ठहति, उपट्ठाति) - सेवा शुश्रूषा करणे

दिट्ठी (वि.) - पाहिलेला

आहर (आ + हर आहरति ह्याचे आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व.) - आण

आहर (वि.) - आणलेले

एवं वुत्ते - असे म्हटल्यावर

चे (अ.) - जर

गरहित (वि.) - निन्दित झालेला, निन्दिलेला

किस्स (अ.) - का ?

चरहि (अ.) - 'तर मग' ह्या अर्थाचे अव्यय

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. विहारातील भिक्षू कशाने आजारी होता ?

२. विहारातील इतर भिक्षू त्याची सेवा शुश्रूषा का करीत नव्हते ?

३. भगवान बुद्धाने आनंदाला पाणी कशासाठी आणावयास सांगितले ?

४. भगवान बुद्धाला आजारी भिक्षूची करुणा का आली ? व नंतर त्यांनी काय केले ?

५. विहारातील भिक्षूंना बुद्धाने कोणता उपदेश केला ?

सोळसमो पाठो ।

घरणीनं पञ्च धम्मा ।

एकदा उग्गहो मेण्डकनत्ता भगवन्तं एतदवोच - 'इमा मे भन्ते, कुमारियो पतिकुलानि गमिस्सन्ति । भगवा ता कुमारियो ओवदिस्सति चे सो ओवादो तासं दीघरत्तं हिताय सुखाय च भविस्सती' ति ।

भगवा एतदवोच - 'तेन हि सुणाथ, कुमारियो, भासिस्सामि । तुम्हेहि, कुमारियो, एवं सिक्खितब्बं । यस्स वो मातापितरो भत्तुनो दस्सन्ति अत्थकामा हितकामा तस्स भविस्साम मनापचारिनियो, पियवादिनियो 'ति ।

अपरं च 'ये ते भत्तु गरूनो भविस्सन्ति माता' ति वा; पिता' ति वा; ते सक्करिस्साम, गरुकरिस्साम, मानेस्साम, पूजेस्साम 'ति पि सिक्खितब्बं ।

अपरं च 'ये ते भत्तुकुले अब्भन्तरा कम्मन्ता - उण्णा 'ति वा, कप्पासा 'ति वा तत्थ दक्खा भविस्सामा 'ति पि सिक्खितब्बं ।

अपि च ये ते भत्तुनो दासा 'ति वा पेस्सा' ति ता कम्मकारा' ति वा तेसं कतं च कततो जानिस्साम, अकतं च अकततो जानिस्साम, खादनीयं भोजनीयं च पच्चसेन तेसं संविभाजिस्सामा' ति पि सिक्खितब्बं ।

अपि च 'कुमारियो, यं भत्ता आहारिस्सति धनं वा धञ्ञं वा, रजतं वा, जातरूपं वा तं रक्खिस्सामा' ति पि सिक्खितब्बं । इमेहि पञ्चेहि धम्मेहि समन्नागतो मातुगामो भत्तुनो पियो भविस्सती 'ति ।

शब्दार्थ

ओ + वद (ओवदति) - उपदेश करणे
दीघरत (क्रि. वि.) - पुष्कळ काळपर्यंत
अत्थकाम (वि.) - फायद्याची इच्छा करणारा
हितकाम (वि.) - हिताची इच्छा बाळगणारा
मनाप (वि.) - मनाजोगे
कम्मन्त (पु.) - काम
अब्भन्तर (वि.) - घरातील
उण्णा (स्त्री.) - लोकर
कम्मकर (पु.) - काम करणारा गडी
पतिकुल - सासरी
कतंकततो - जे करावयाचे ते केले म्हणून
अकतं अकततो - जे करावयाचे नाही ते केले नाही म्हणून
पच्चसं (पु.) - प्रत्येकाचा हिस्सा
धञ्ञ (नपुं.) - धान्य
रजत (नपुं.) - चांदी
जातरूप (नपुं.) - सोने
रक्ख (रक्खति) - रक्षण करणे
समन्नागतं (वि.) - युक्त
मातुगाम (पु.) - स्त्रीजन, स्त्री
कप्पास (पु.) - कापूस
गुरुकरिस्साम - गौरव करावा

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. भगवंताला उपदेश करण्याची विनंती कुणी केली ?
२. भगवान बुद्धाने कुणाला उपदेश दिला ?
३. बुद्धाने कुमारींना किती प्रकारचा उपदेश दिला ?

सत्तरसमो पाठो ।

कहं सुद्धि ?

एवं मे सुतं एकं समय भगवा विहरति गयासीसे । तेन खो पन समयेन सम्बहुला जटिला सीतासु हेमन्तिकासु रत्तीसु अन्तरट्ठके हिमपातसमये गयायं उम्मुज्जन्ति पि निम्मुज्जन्ति पि । उम्मुज्ज निम्मुज्ज पि करोन्ति ओसिञ्चन्ति पि अग्गिं पि जुहन्ति – "इमिना सुद्धी"ति ।

अट्ठसा खो भगवा ते सम्बहुले जटिले सीतासु हेमन्तिकासु रत्तीसु अन्तरट्ठके हिमपातसमये गयायं उम्मुज्जन्ते पि निम्मुज्जन्ते पि उम्मुज्जनिमज्ज पि करोन्ते ओसिञ्चन्तेपि अग्गिं पि जुहन्ते 'इमिना सुद्धी'ति ।

अथ खो भगवा एतमत्थं विदित्वा तायं वेलायं इमं उदानं उदानेसि -

"न उदकेन सुची होति, बह्वेत्थ न्हायति जनो ।
यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो" ति ॥

शब्दार्थ

गयाय - गया येथे

गयासीसे - गयाशीर्ष पर्वताचे नाव

जटिला - जटाधारी साधू

सीतासु - शीत, थंडीच्या दिवसांत

हेमन्तिकासु - हेमन्त ऋतुत

उम्मुज्जन्ति पि निम्मुज्जन्ति पि - बुडी मारणे

ओसिञ्चन्ते - अंगावरती पाणी शिंपडणे

अग्गिं पि जुहन्ति - अग्निसुद्‌धा पेटवित असत

सुद्धी - शुद्‌धता

उदकेन - पाण्याने

सुची - शुद्‌धता, पवित्रता

न होति - होत नाही

यम्हि - ज्याच्यात

सच्चं च धम्मो - सत्य धर्म

अन्तरट्ठके - माघ महिन्याचा शेवट व फाग (फाग = फल्गून) महिन्याचा पहिला आठवडा हा कालावधी

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१) पुष्कळसे साधू शुद्‌धीसाठी काय करीत होते ?

२) भगवान बुद्धाच्या मते खरी शुद्‌धी कोणती ?

ब) खालील गाथा पाली भाषेत पूर्ण करा.

'न उदकेन .... ।

..................................ब्राह्मणो'ति ॥

अट्ठारसमो पाठो ।

सीहचम्मं जातक ।

अतीते वाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो कस्सककुले निब्बत्तित्वा वयप्पत्तो कसिकम्मेन जीविकं कप्पेसि । तस्मिं काले एको वाणिजो गद्रभभारकेन वोहारं करोन्तो विचरति । सो गतगतट्ठाने गद्रभस्स पिट्ठितो भण्डिकं ओतरेत्वा गद्रभं सीहचम्मेन पारूपित्वा सालियवक्खेत्तेसु विस्सज्जेति । खेत्तरक्खका नं दिस्वा 'सीहो' ति सञ्ञाय उपसङ्कमितुं न सक्कोन्ति । अथेकदिवसं सो वाणिजो एकस्मिं गामद्वारे निवासं गहेत्वा 'पातरास' पचापेन्तो ततो गद्रभं सीहचम्मं पारूपित्वा यवक्खेत्तं विस्सज्जेति । खेत्तरक्खका 'सीहो' ति सञ्ञाय तं उपगन्तुं असक्कोन्ता गेहं गन्त्वा आरोचेसुं । सकलगामवासिनो आवुधानि गहेत्वा संख धमेन्ता

भेरियो वादेन्ता खेत्तसमीपं गन्त्वा उन्नदिंसु । गद्रभो मरणभयभीतो गद्रभारवं रवि । अथस्स गद्रभभावं ञत्वा बोधिसत्तो पठमं गाथमाह -

नेतं सीहस्स नदितं, न व्यग्घस्स न दीपिनो ।
पारुतो सीहचम्मेन, जम्मो नदति गद्रभो' ति ।।

गामवासिनो पि तस्स गद्रभभावं ञत्वा अट्ठीनि भञ्जन्ता पोथेत्वा सीहचम्मं आदाय अगमंसु । अथ सो वाणिजो आगन्त्वा तं व्यसनप्पत्त गद्रभं दिस्वा दुतियं गाथमाह -

चिरं पि खो तं खादेय्य, गद्रभो हरितं यवं ।
पारूतो सीहचम्मेन, रवमानो च दूसयी' ति ।।

तस्मिं एवं वदन्ते येव गद्रभो तत्थेव मरि, वाणिजो पि तं पहाय पक्कामि ।

शब्दार्थ

रञ्ञ (नपुं.) - राज्य
कोरेन्ते (कारेति) - करीत असताना
कस्सक (पु.) कृषक, शेतकरी
नि + वत्त (निब्बति) (क्रि.) - उत्पन्न होणे
सालियवक्खेत्तेसु - धान्य व जवाच्या शेतात.
कप्प (कप्पेसि) - जीवन व्यतीत करणे
तस्मिं काले - त्या वेळी
वाणिज (पु.) - व्यापारी
भारक (पु.) - ओझे
करोन्त (पु.) - करणारा
गतगतट्ठान (नपुं.) - जेथे जेथे गेला ते ठिकाण
पिट्ठितो (अ.) - पाठीवर
ओतरेत्वा - खाली उतरवून
सीहचम्मं (नपुं.) - सिंहाचे कातडे
पारुपित्वा (अ.) - पांघरून, झाकून
सालि (स्त्री.) - धान
येव (वि.) - जव
कसिकम्म (नपुं.) - शेतीचे काम
वि + सज्ज (विस्सज्जेति) - सोडणे
खेत्तरक्खक (पु.) - शेतीची राखण करणारा
सञ्ञा (स्त्री.) - कल्पना, समज
उपसङ्कमितुं (अ.) - जवळ जाण्यास
सक्क (सक्कोन्ति) - समर्थ होणे
अथेकदिवसं - एक दिवस
पातरास (पु.) - सकाळची न्याहारी
पच (पचापेति) (क्रि.) - शिजवणे
यवक्खेत्तं - जवाचे शेत

भण्डिक (नपुं.) - भांडी, व्यापाराचे सामान, माल
ञत्वा - जाणून
आरोचेसुं (आरोचेति) - सूचना दिली
आवुध (नपुं.) - शास्त्र
संख (पु.) - शंख
धम (धमेति) - फुंकून वाजविणे
भेरी (स्त्री.) - नगारा
वाद (पु.) - आवाज
वादेन्ता (वादेति) - वाजवीत
मरणभय - मृत्यूचे भय
गद्रभारव - गाढवाचा आवाज
रव - (रवि) - ओरडणे
नद - ओरडणे, गर्जना
व्यग्ध (पु.) - वाघ
दीपी (पु.) - हत्ती
पारुत (कृदन्त) - पांघरणे
जम्म (पु. वि) - दुष्ट
असक्क (वि.) - असमर्थ, अयोग्य
सकल (वि.) - संपूर्ण
अट्ठि (नपुं.) - हाड
भञ्ज (भञ्जति) - मोडणे
आदाय (अ.) - घेऊन
पोथेत्वा (त्वान्त अव्यय) - मारून
चिरं (अ.) - फार वेळ पर्यंत
रवमान (वि.) - ओरडणारा
दूस (दूसयि) - बिघडविणे
तत्थेव (तत्थ + एव) - तेथेच
मर (मरि) (क्रि.) - मरणे
पक्कामि (प + क्कम) (क्रि.) - निघून गेला
पहाय (पूर्व. क्रि. वि.) - सोडून

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. बोधिसत्व कोणत्या कुळात जन्मले होते ?
२. बोधिसत्वाच्या उपजीविकेचे साधन कोणते ?
३. व्यापारी काय करीत होता ?
४. शेतीची राखण करणाऱ्या शेतकऱ्याला गाढव कसा दिसला ?
५. ग्रामवासियांनी गाढवाला मारण्यासाठी कोणती युक्ती योजली ?
६. गाढवाचा आवाज ओळखून बोधिसत्वाने काय म्हटले ?
७. संकटात सापडलेल्या गाढवाला पाहून व्यापाऱ्याने काय म्हटले ?
८. गाढव मेल्यानंतर व्यापाऱ्याने काय केले ?

पठमा पज्जपाठो ।

सुजाता थेरी ।

अलङ्कता सुवसना, मालिनी चन्दनोक्खिता ।
सब्बाभरणसञ्छन्ना, दासीगणपुरक्खता ॥१॥

अन्नं पानं च आदाय, खज्जं भोज्जं अनप्पकं ।
गेहतो निक्खिमित्वान, उय्यानं अभिहारयि ॥२॥

तत्थ रमित्वा कीळित्वा, आगच्छन्ति सकं घरं ।
विहारं दट्ठुं पाविसि, साकेते अञ्जनं वनं ॥३॥

दिस्वान-लोकपज्जोतं, वन्दित्वान उपाविसिं ।
सो मे धम्मं च देसेसि, अनुकम्पाय चक्खुमा ॥४॥

सुत्वा च खो महेसिस्स, सच्चं सम्पटिविज्झहं ।
तत्थेव विरजं धम्मं, फुसयिं अमतं पदं ॥५॥

ततो सद्धमा विञ्ञाता, पब्बजिं अनगारियं ।
तिस्सो विज्जा अनुप्पता, अमोघं बुद्धसासनं 'ति ॥६॥

शब्दार्थ

अलङ्कता (स्त्री.) - अलंकृत होऊन

सुवसना (स्त्री.) - सुंदर वस्त्र परिधान करून

सब्बाभरण (सब्बं + आभरण) - सर्व प्रकारचे दागिने

सञ्छन्ना (स्त्री.) - सजून, नटून

दासीगण (दासी + गण) - दासींचा समूह

अनुकम्पा (अनु + कम्पा) - दया, अनुकंपा

पुरक्खता (स्त्री.) - वेढवेली

आदाय (अ.) - घेऊन

अनप्पकं (वि.) - पुष्कळ

रमित्वा (रम) (त्वान्त अव्यय) - रममान होऊन

कीळित्वा - (**किळ**) - क्रीडा करून

विहार (पु.) - भिक्षूंचे निवासस्थान

दट्ठुं (अ.) पाहण्यासाठी

प + विस (क्रि.) - प्रवेश करणे

साकेत (नपुं.) - नगराचे नाव

मालिनी (स्त्री.) - माळा घालून, केस सजवून

चन्दनोक्खित (**चन्दन + ओक्खित**) (स्त्री.) - चंदनाचे उटणे लावून

दिस्वानं (**दिस**) (अ.) - पाहून

लोकपज्जोत (वि.) - लोकाला, जगाला उजळविणारा

दिस (**देसेसि**) (क्रि.) - उपदेश केला.

चक्खुमा (वि.) - चक्षुमान

सुत्वा (अ.) (**सुण**) (त्वान्त अव्यय) - ऐकून

महेसि (**महा + इसि**) - महान ऋषी, बुद्ध

फुस - प्राप्त केले

विञ्ञात (कृदन्त) - विज्ञान, ज्ञान, जाणले

अनगारियं - घरगृहस्थीचा त्याग करून

ति - तीन

विज्जा (स्त्री.) - विद्या, ज्ञान

अनुप्पत्ता - प्राप्त करून

अमोघ - मौल्यवान, व्यर्थ नसलेला

आगच्छन्ति (स्त्री.) - परत येताना

अभ्यास

१) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

अ) उद्यानात जाताना सुजाता कशी गेली होती ?

ब) सुजाताला बुद्ध कोणत्या वनामध्ये विहार करीत असताना दिसले ?

क) सुजाताने बुद्धाला पाहून काय केले ?

२) खालील शब्दांची स्त्रीलिंगी रूपे करा :

गहपति, पुत्तो, भातो, उपासको, आचरियो, कुमारो

टीपा

१. **साकेत** - बुद्धकालीन महानगरांपैकी कोसल प्रांताची राजधानी असलेले एक प्रसिद्ध नगर. बुद्धाची उपासिका विशाखाचे वडील धनंजय यांनी बुद्धकाळात हे नगर स्थापन केले. श्रावस्तीपासून साकेत सात योजन अंतरावर वसले होते. साकेत नगरालाच 'अयोध्या' असे म्हणतात.

२. **प्रव्रज्या** - ज्या व्यक्तीस प्रव्रज्या घ्यावयाची असेल त्याची प्रथम भगवान बुद्ध, त्यांचा धम्म आणि संघ यांवर श्रद्धा असायला हवी. त्याने भिक्षुकडे जाऊन प्रव्रज्येसंबंधी याचना करणे आवश्यक आहे. भिक्षू त्याच्या ज्ञानाची, बुद्धीची आणि श्रद्धेची चाचणी घेतात आणि त्याला प्रव्रज्या देण्याचा निर्णय करतात. प्रव्रज्या देताना नियमाप्रमाणे त्याचे मुंडण करून, त्याला काषाय वस्त्र परिधान करून दोन्हीही पायांवर उकिडवे बसवून दोन्ही हात जोडून, भिक्षुंना त्रिवार वंदन करवून भिक्षू देतील, त्या प्रमाणे त्रिसरण आणि दसशील ग्रहण करावयास लावून काही काळापुरते त्याला संघामध्ये प्रवेश दिला जातो. सर्वस्वाचा त्याग करून जो काषाय वस्त्र परिधान करतो ती प्रव्रज्या. या कालावधीत भिक्षू त्याच्या अध्ययन आणि आचरणाकडे लक्ष देतात व त्याने विनंती केली असता आणि भिक्षुंची खात्री पटली असता उपसंपदा देतात.

दुतियो पज्जपाठो ।

मातङ्ग चरियं ।

प्रस्तावना : मातङ्ग नावाचे एक ऋषी बनारस येथे आले आणि जातिमा नावाच्या ब्राह्मण ऋषीकडे राहू लागले; परंतु मातङ्गऋषी चांडाळ असल्याचे कळताच त्यांनी त्याला वेगळे राहायला सांगितले. मातङ्ग खरे तर रात्रीच जाण्यासाठी निघाले. अंधारात दोनदा लाथ लागल्यामुळे तुझ्या मस्तकाचे सात तुकडे होतील असा (ब्राह्मण ऋषीने) शाप दिला. तेव्हा मातङ्ग ऋषीने त्याला कसे प्रतिउत्तर दिले ते या पाठात सांगितले आहे. हा पाठ 'चरिया पिटक' या ग्रंथातून घेतला आहे. 'शील' पारमितेच्या दृष्टीने हा पाठ महत्त्वाचा आहे.

पुनापरं यदा होमि जटिलो उग्गतापनो ।
मातङ्गो नाम नामेन सीलवा सुसमाहितो ॥१॥

अहञ्च ब्राह्मणो एको गङ्गाकूले वसामुभो ।
अहं वसामि उपरि, हेट्ठा वसति ब्राह्मणो ॥२॥

विचरन्तो अनुकूलम्हि उद्धं मे अस्समद्दस ।
तत्थ मं परिभासेत्वा अभिसपि मुद्धफालनं ॥३॥

यदिहं तस्स कुप्पेय्यं यदि सीलं न गोपये ।
अलोकेत्वानहं तस्स करेय्यं छारिकं विय ॥४॥

यं सो तदा मं अभिसपि कुपितो दुट्ठमानसो ।
तस्सेव मत्थके निपति योगेन तं पमोचयिं ॥५॥

अनुरक्खिं मम सीलं नारक्खिं मम जीवितं ।
सीलवा हि तदा आसिं बोधिया येव कारणा 'ति ॥६॥

शब्दार्थ

जटिल (पुं.) - जटाधारी

उग्गतापन - उग्र तपस्या करणारा

सीलवा (पुं.) – शीलवान

सुसमाहित (वि.) – संयमी स्थिरवृत्तीचा

गङ्गाकूले (नपुं.) – गंगेचा काठी

वसामि (क्रि.) – राहत असे

उपरि (अ.) - वरती

हेट्ठा (अ.) - खाली

विचरन्त - विचरण करीत असताना

अनुकूल - काठाकाठाने

अस्सम (पु.) - आश्रम

अद्दस - दिस (दिस्सति भूत. तृ.पु.ए.व) - पाहिला

तत्थ (अ.) - तेथे

परिभासेत्वा - (परि + भास पूर्वकालवाचक) शिव्या देऊन

अभिसपि (क्रि.) - शाप दिला

मुद्धफालन - डोके फुटणे, मस्तकभंग

कुप्पेय्य - (कुप्प - कुप्पति विध्यर्थ) - रागावेन

छारिक (स्त्री.) - राख

विय (अ.) - प्रमाणे

दुटठमानस (पु.) - दुष्टमनाचा

मत्थक(नपुं.) - मस्तक, डोके

निपति (नि + पत भूत. तृ. पु. ए. व.) - पडले

पमोचयिं (प + मुच भूत. प्र.पु.ए.व.) - मी सुटका केली.

अनुरक्खि (अनु + रक्ख भूत. प्र. पु. ए.व.) - मी रक्षण केले

आसि (अस, अत्थ भूत. प्र. पु. ए. व.) - मी होतो

बोधि - बुद्धत्व, श्रेष्ठतम ज्ञान

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. मातङ्गाविषयीची माहिती लिहा.

२. जीवनाची पर्वा न करता त्यांनी शीलाचे रक्षण कसे केले ?

३. चरिया पिटकाचा थोडक्यात परिचय द्या.

टीपा

चरियापिटक - चरिया म्हणजे प्रत्येक अवस्थेतील नीतिमय जीवन आचरण होय. 'मातङ्ग चरिय' हा पाठ 'चरिया पिटक' या लहानशा पण महत्त्वाच्या ग्रंथातून घेतला आहे. 'चरिया पिटक' हा ग्रंथ त्रिपिटकातील सुत्तपिटकात असलेल्या खुद्दकनिकायामध्ये आलेला आहे. या ग्रंथात ३५ चरियांचे अतिशय सुंदर व काव्यमय वर्णन असून जवळपास सर्व चरिया पद्यमय आहेत. या ग्रंथाची शैली पाली साहित्यात वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

तितियो पञ्जपाठो ।

काया वाचा तथा मनसा संवरो ।

कायप्पकोपं रक्खेय्य, कायेन संवुतो सिया ।
कायदुच्चरितं हित्वा, कायेन सुचरितं चरे ॥१॥

वचीप्पकोपं रक्खेय्य, वाचाय संवुतो सिया ।
वचीदुच्चरितं हित्वा, वाचाय सुचरितं चरे ॥२॥

मनोप्पकोपं रक्खेय्य, मनसा संवुतो सिया ।
मनोदुच्चरितं हित्वा मनसा सुचरितं चरे ॥३॥

कायेन संवुता धीरा, अथो वाचाय संवुता ।
मनसा संवुता धीरा ते वे सुपरिसंवुता ॥४॥

चक्खुना संवरो साधु, साधु सोतेन संवरो
घानेन संवरो साधु, साधु जिह्वाय संवरो ॥५॥

कायेन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरो ।
मनसा संवरो साधु, साधु सब्बत्थ संवरो ॥
सब्बत्थ संवुतो भिक्खु, सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥६॥

शब्दार्थ

संवर (पु.) – संयम
कायप्पकोप - शरीराचा प्रकोप
रक्ख (रक्खति) (क्रि.) – रक्षण करणे
संवुत (कृदन्त) - संयमित
दुच्चरित (नपुं.) – वाईट आचारण
हित्वा (अ.) – त्याग करून, सोडून
सुचरित (नपुं.) – सदाचरण
चर (चरति) (क्रि.) – आचरण करणे
वचीप्पकोप – वाणीचा प्रकोप
मनोप्पकोपं – मनाचा प्रकोप

धीर - बुद्धिमान, मेधावी, धैर्यवान

चक्खु (पु.) - डोळा, चक्षू

सोत (पु.) - कान

घान (पु.) - नाक

जिव्हा (स्त्री.) - जीभ

सब्बत्थ - सर्वत्र

मुञ्च (पमुच्चति) - मुक्त होणे

अभ्यास

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. या कवितेत आपणाला कोणता उपदेश केलेला आहे ?

२. भिक्षू सर्व दुःखांपासून कसा मुक्त होतो ?

३. रिकाम्या जागी कंसातील योग्य शब्द भरा.

अ) कायदुच्चरितं ... (चरे, हित्वा)

ब) कायेन सुचरितं ... (हित्वा, चरे)

क) कायेन संवरो ... (साधु, असाधु)

चतुत्थो पज्जपाठो ।

धम्मपदगाथासङ्गहो ।

आरोग्यपरमा लाभा संतुट्ठी परमं धनं ।
विस्सासपरमा ञाति निब्बाणं परमं सुखं ॥१॥

अप्पमादो अमतपदं पमादो मच्चुनो पदं ।
अप्पमत्ता न मीयन्ति ये पमत्ता यथा मता ॥२॥

याव जीवम्पि चे बालो, पण्डितं पयिरूपासति ।
न सो धम्मं विजानाति, दब्बी सूपरसं यथा ॥३॥

मुहुत्तमपि चे विञ्ञू पण्डितं पयिरूपासति ।
खिप्पं धम्मं विजानाति जिव्हा सूपरसं यथा ॥४॥

यो च गाथासतं भासे अनत्थपद संहिता ।
एकं धम्मपदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥५॥

अचरित्वा ब्रह्मचरियं अलद्धा योब्बने धनं ।
जिण्णकोञ्चा ' व झायन्ति खीणमच्छे व पल्लले ॥६॥

नऽत्थि झानं अपञ्ञस्स पञ्ञा नऽत्थि अज्झायतो ।
यम्हि झानं च पञ्ञा च स वे निब्बाण सन्तिके ॥७॥

यो हवे दहरो भिक्खु युञ्जति बुद्धसासने ।
सो मं लोक पभासेति अब्भामुत्तो ' व चन्दिमा ॥८॥

यं हि कयिरा तं हि वदे, यं न कयिरा न तं वदे ।
अकरोन्तं भासमानं, परिजानन्ति पण्डिता ॥९॥

सब्ब पापस्स, अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा ।
सचित्त परियोदपनं, एतं बुद्धानं सासनं ॥१०॥

शब्दार्थ

परमा (वि.) - श्रेष्ठ, महान

विस्सास (नपुं.) - विश्वास

अप्पमाद (नपुं.) - सावधानता, दक्षता

मच्चु (पुं.) - मृत्यू

ये (सर्वनाम) - जे

पयिरूपासति (पयिर + उप + अस) - सेवा करणे

विजानाति - जाणतो (वि. + ञ) वर्तमानकाळ तृ. पु. ए. व.

मुहुत्तमपि (अ.)-मुहुत्तं + अपि)-क्षणभर

गाथासतं (गाथा + सतं) - शंभरगाथा

सेय्यो (अ.) - श्रेयस्कर

सुत्वा (सुण - पूर्वकालवाचक अव्यय) - ऐकून

जिण्णकोञ्च (पु.) (जिण्ण + कोञ्च) - वृद्ध क्रौंच पक्षी

खीणमच्छ (खीण + मच्छ) - मासे रहित

निब्बाण - निर्वाण

अज्झायतो (अ + झायतो) - ध्यान न करणारा

यो (पु.) - जो

युञ्ज (क्रि.) - लीन होणे

मुत्त (वि.) - मुक्त

कयिरा (तृ. विध्यर्थ तृ.पु. ए.व) - करावे

अकोरोन्त - न करता

उपसम्पदा - दीक्षा

परियोदपनं - नियंत्रित करणे

संतुट्ठी (स्त्री.) - संतोष, समाधान

ञाति (स्त्री.) - नातलग

पमाद (नपुं.) - बेसावधपणा, अविचारीपणा

मीयन्ति (क्रि.) - मरतात

यावजीवम्पि (यावजीवं + अपि) - जीव असे पर्यंत, जन्मभर

दब्बी (स्त्री.) - चमचा, पळी

सूपरस - सूप या पेयाची चव

विञ्ञू (पु.) - जाणणारा, ज्ञानी

खिप्पं - लवकर, लगेच

अनत्थपद संहिता (अनत्थ + पद + संहिता) - अनर्थपदाचा समूह

सम (क्रि.) - शांत होणे

योब्बन (नपुं.) - यौवन, तारुण्य

झा (क्रि.) - ध्यान, चिंता, काळजी करणे

पल्लल (नपुं.) - डबके, तलाव

नऽत्थि (न + अत्थि) - नाही, नसणे

सन्तिके (अ.) - जवळ

दहरो (पु.) - तरुण

अब्भ (पु.) - ढग, मेघ

चन्दिमा (पु.) - चंद्र

वदे (वद विध्यर्थ मृ. पु. ए. व.) - बोलावे, सांगावे

भासमानं - बोलणाऱ्याला

अकरणं - न करणे

कुसल - चांगले कार्य

सचित्त - स्वचित्त

सासनं - धम्म, नियम

अभ्यास

खालील प्रश्नांची पालिभाषेत उत्तरे लिहा.

१. पण्डितो को परिजानति ?

२. बुद्धस्स सासनं किं अत्थि ?

३. निब्बाणस्स सन्तिके को गच्छति ?

४. लोकं को पभासति ?

टीप

धम्मपद - पाली त्रिपिटक साहित्यातील अतिशय महत्त्वाचा व सातत्याने नवीन नवीन विचारांची प्रेरणा देणारा लहानसा पण अत्यंत महान ग्रंथ 'धम्मपद' होय. सुत्तपिटकातील खुद्दकनिकायामध्ये असलेला दुसऱ्या क्रमांकाचा ग्रंथ आहे. तथागत भगवान बुद्धाने विविध ठिकाणी, विविध प्रसंगी, विविध लोकांना जो गाथारूपाने धम्मोपदेश दिला आहे तो धम्मपदामध्ये आलेला आहे. यामध्ये २६ वग्गो (विषय) असून ४२३ गाथा आहेत. मन, पाप, पुण्य, क्रोध, मोद इत्यादी विषयासंबंधी सुंदर सखोल, मार्मिक आणि उदाहरणासहित नैतिक मूल्ये स्पष्ट केले आहे. त्याचप्रमाणे भिक्षू, अरहन्त आणि ब्राह्मण कोणास म्हणावे या संबंधीच्या आचार संहिताही बुद्धाने या ग्रंथात स्पष्ट केल्या आहेत. पाली साहित्याचा हा ग्रंथ वाङ्मयीनदृष्ट्या सर्वोत्कृष्ट नमुना होय. या धम्मपदाचे जगातील बहुतेक सर्व भाषांमध्ये असंख्य अनुवाद प्रसिद्ध झाले आहेत. यांतील प्रत्येक गाथा हा एक उत्तम सुविचार असून तो आदर्श जीवनाचा पाया घडवतो.

पञ्चमो पज्जपाठो ।

सोपाको थेरो ।

दिस्वा पासादछायायं चङ्कमन्त नरुत्तमं ।
तत्थ नं उपसकम्म वन्दिस्सं पुरिसुत्तमं ॥१॥

एकंऽसं चीवरं कत्वा संहरित्वान पाणियो ।
अनुचङ्कमिस्सं विरजं सब्बसत्तानमुत्तमं ॥२॥

ततो पञ्हे अपुच्छि मं पञ्हानं कोविदो विदू ।
अच्छम्भी च अभीतो च व्याकासि सत्थुनो अहं ॥३॥

विस्सज्जितेसु पञ्हेसु अनुमोदि तथागतो ।
भिक्खुसङ्घं विलोकेत्वा इमं अत्थं अभासथ ॥४॥

लाभा अङ्गानमगधानं येसायं परिभुञ्जति ।
चीवरं पिण्डपातञ्च पच्चयं सयनासनं
पच्चुट्ठानञ्च सामीचिं तेसं लाभा 'ति च ब्रवी ॥५॥

अज्जतग्गे 'मं सोपाक दस्सनायोपसङ्कम ।
एसा चे' व ते सोपाक भवतु उपसम्पदा ॥६॥

जातिया सत्तवस्सोऽहं लद्धानं उपसम्पदं ।
धारेमि अन्तिमं देहं, अहो धम्मसुधम्मता' ति ॥७॥

शब्दार्थ

दिस्वा (दस पाहणे, पूर्वका अ.) – पाहून
पासादछाया (स्त्री.) – प्रासादाची सावली
चङ्कमन्त – चिन्तन करीत येरझारा घालताना
नरुत्तम (पु.) – नरश्रेष्ठ

पुरिसुत्तम (पु.) - पुरुषोत्तम

एकंऽसं - एका खांद्यावर

चीवर - भिक्षूंनी परिधान करावयाची वस्त्रे

संहरित्वान (सं - हर, पूर्वका अ.) - एकत्र करून, जोडून

पाणि (पु.) - हात

अनुचङ्कमि (क्रि.) - मागोमाग चालतो

विरज (वि.) - निर्मल

सब्बसत्तानमुत्तम (वि.) - सर्व प्राण्यांमध्ये श्रेष्ठ

पञ्ह (पु.) - प्रश्न

अपुच्छि (क्रि.) - विचारला

कोविद (वि.) - कुशल, पारंगत

विदू (वि.) - जाणकार, विद्वान

अच्छम्भी (वि.) - निश्चल, अविचल

अभीत (वि.) - भयरहित

सत्तवस्स (वि.) - सात वर्षांचा

लद्धान (लाभ पू.का.अ.) - प्राप्त करून, मिळवून

व्याकासि (व्याकरोति (क्रि.) - स्पष्ट करणे, सांगणे, उत्तर देणे

विसज्जित - प्रश्नाचे दिलेले उत्तर

अनुमोदि (क्रि.) - अनुमोदन केले

विलोकेत्वा (वि + लोक, पू.का.अ.) - मागे वळून पाहून; विलोकन करून

अभासथ (क्रि.) - बोलला, म्हणाला

अङ्गमगधान - अङ्ग व मगध प्रांतात राहणारे लोक

पिण्डपात (पु.) - अन्न, भिक्षा

पच्चय (पु.) - प्रत्यय, औषधी

सयनासन (नपुं.) - शयन आणि आसन

पच्चुट्ठान (नपुं.) - आदर सत्कारार्थ उभे राहणे

सामीचि (स्त्री.) - योग्य मैत्रीपूर्ण

आचरण - वर्तन

अज्जतग्गे (अज्ज + त + अग्गे) - आजपासून पुढे, यानंतर

भवतु (क्रि.) - होवो

उपसम्पदा - आजन्म भिक्षुपदाची दीक्षा

जातिया - जन्मापासून

अन्तिमदेह (पु.) - शेवटचा जन्म

अहो (अ.) - अहो, अहाहा !

धम्मसुधम्मता - सद्धर्माचा प्रभाव

अभ्यास

खालील प्रश्नांची पालिभाषेत उत्तरे लिहा.

१. चंक्रमण करताना सोपाकने बुद्धाला कुठे पाहिले ?

२. सोपाकने बुद्धाच्या प्रश्नांची उत्तरे कशा प्रकारे दिली ?

३. भिक्षुसंघाचे अवलोकन करून बुद्ध काय म्हणाले ?

४. सोपाकची उपसंपदा त्याच्या वयाच्या कोणत्या वर्षी व कशी झाली ?

टीप

उपसंपदा – प्रव्रज्या घेतलेल्या, काषाय वस्त्र परिधान केलेल्या श्रामणेराने विनयाप्रमाणे भिक्षुसंघाचे २२७ नियम पाळणे आवश्यक आहे. त्यालाच 'भिक्षु पातिमोक्ख' असेही म्हणतात. प्रव्रज्येच्या काळात श्रामणेराने त्रिपिटक साहित्याचा सखोल अभ्यास करणे, धम्मपद सुत्तनिपाताच्या गाथा पठन करणे व त्याप्रमाणे आचरण करणे आवश्यक आहे. जर त्याला भिक्षू म्हणून आजन्म राहायचे असेल तर तशी विनंती तो भिक्षु-संघास करतो. भिक्षु-संघाची खात्री पटल्यावरच ते त्यास उपसंपदा देतात.

छट्ठो पज्जपाठो ।

गीतं पीतं च भासितं ।

कत्तरी प्रयोग	कर्मणी प्रयोग
मिगा पानीयं पिवन्ति ।	मिगेहि पानीयं पीतं ।
गवे तिणानि खादन्ति ।	गवेहि तिणानि खादितानि ।
माणवका पाठं पठन्ति ।	माणवकेहि पाठो पठितो ।
कस्सका खेत्तं कसन्ति ।	कस्सकेहि खेत्तं कसितं ।
सुरियो तमो हन्ति ।	सुरियेन तमो हतो ।
चन्दा गाथायो भासति ।	चन्दाय गाथा भासिता ।
वुड्ढा कथायो कथेन्ति ।	वुड्ढेहि कथायो कथिता ।
दारिकायो गानं गायन्ति ।	दारिकाहि गानं गीतं ।

शब्दार्थ

मिग (पु.) - मृग, हरिण

चन्दा (वि.ना.) - चंद्रा नामक स्त्री

गाथा (स्त्री.) - गावयाचे पद्य

भास (भासति - ते) - उच्चारणे, म्हणणे

भासित (वि.) - बोललेले

वुड्ढ (अ.) - वृद्‌ध, म्हातारा

कथ (वि.) - सांगणे

कथित (वि.) - सांगितलेले

गान (नपुं.) - गाणे

गा (गायति) - गाणे म्हणणे

हन (हनति, हन्ति) - नाहीसा होणे

पिब (पिबति) - पिणे

पीत (वि.) - प्यालेले

गो (पु.) - बैल (बहुवचन - गावो)

खाद (खादति) - खाणे

खादित (वि.) - खाल्ले गेले

पठित (वि.) - वाचलेला

खेत्त (नपुं.) - शेत

कसित (वि.) - नांगरलेले

तम (नपुं.) - अंधार

गीत (वि.) - गायलेले

गव (स्त्री.) - गाय

विवेचन

पालीमध्ये तीन प्रयोग (वाच्य) होतात -

१) कर्तर प्रयोग २) कर्मणी प्रयोग ३) भावे प्रयोग

१. **कर्तरी प्रयोग** : ज्या वाक्यात क्रिया कर्त्यानुसार असेल आणि त्याचीच प्रधानता दाखवित असेल तर वाक्य कर्तरी प्रयोगात समजावे. कर्तरी प्रयोगामध्ये कर्त्याची प्रथमा विभक्ती आणि कर्म द्‌वितीया विभक्तीत असते. क्रियापदाचे पुरुष व वचन कर्त्याच्या पुरुष व वचनानुसार होतात.

जसे, **सकर्मक** - दारको कुक्कुरं पस्सति । त्वं भत्तं भुञ्जसि ।

अकर्मक - देवदत्तो हसति । दारका हसन्ति ।

२. **कर्मणी प्रयोग** : ज्या वाक्यात क्रिया कर्मानुसार असेल आणि कर्माचीच प्रधानता दिसत असेल, तर ते वाक्य कर्मणी प्रयोगात असते. कर्मणी प्रयोगात कर्त्याची तृतीया विभक्ती व कर्माची प्रथमा विभक्ती असते. क्रियेचे पुरुषवचन कर्माच्या वचनासारखे होत असते. यातसुद्‌धा धातुनंतर 'य' येतो.

उदा., रञ्ञा धनं दीयते । - राजाद्‌वारे धन दिले जाते.

चोरेन सो पहरीयते । - चोराद्‌वारे तो मारला जातो.

कर्मवाच्यमध्ये प्रयुक्त क्रियांची काही उदाहरणे -

करियति - केले जाते

देसियति - उपदेश दिला जातो

बन्धीयति - बांधला जातो

३. **भावे प्रयोग** : ज्या वाक्यात क्रिया अकर्मक असेल व कर्त्याची प्रधानता नसेल, तर ते वाक्य भावे प्रयोगातील असते. भावे प्रयोगामध्ये कर्त्यामध्ये तृतीया विभक्ती असते. क्रिया नेहमीच तृतीय पुरुष, एकवचनात असते. प्रत्यय लावण्यापूर्वी धातुनंतर 'य' येतो.

उदा., बालकेन अत्र भूय्यते । - मुलगा येथे हजर आहे.

मया अय भूयते । - मी येथे हजर आहे.

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. कस्सका किं करोन्ति ?

२. माणवका किं पठन्ति ?

३. सुरियो किं हन्ति ?

ब) खालील रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

१. दारिकायो .... गायन्ति ।

२. .... पानीयं पीतं ।

३. चन्दा गाथायो .... ।

४. कस्सकेहि .... कसितं ।

क) खालील वाक्यांचे कर्तरी प्रयोगात रूपांतर करा.

१. सिगाले हि मंसं खादितं ।

२. वानरेही अम्लफलानि खादितानि ।

३. दारिकाही गानं गीतं ।

ड) खालील वाक्यांचे कर्मणी प्रयोगात रूपांतर करा.

१. कस्सका गामं गच्छन्ति ।

२. बालको कथायो कथेन्ति ।

३. ससका तिणानि खादन्ति ।

सत्तमो पज्ज पाठो ।

अनोपमा थेरी ।

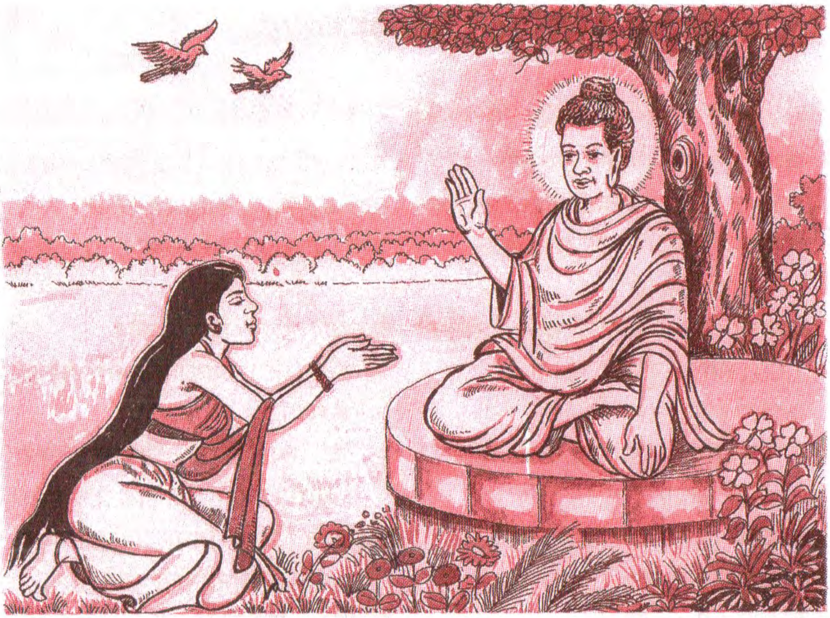

उच्च कुले अहं जाता बहुवित्ते महद्धने ।
वण्णरूपेन सम्पन्ना पीता मज्झस्स अत्रजा ।।

पत्थिता राजपुत्तेहि सेट्ठिपुत्तेहि गिज्झिता ।
पितू मे पेसयि दूतं, देथ मय्हं अनोपमं ।।

यत्तक तुलिता एसा तुय्हं धीता अनोपमा ।
ततो अट्ठगुणं दस्सं हिरञ्ञं रतनानि च ।।

साऽहं दिस्वान सम्बुद्धं लोकजेट्ठं अनुत्तरं ।
तस्स पादानि वन्दित्वा एकमन्तं उपविसिं ।।

सो मे धम्मं अदेसेसि अनुकम्पाय गोतमो ।
निसिन्ना आसने तस्मिं फुसयिं अमतं पदं ।।
ततो केसानि छेत्वान पब्बजिं अनगारियं ।
साऽज्ज मे सत्तमी रत्ति यतो तण्हा विसोसिता ।।

शब्दार्थ

जाता (वि.) - जन्माला आलेली
बहुवित्त (वि.) - पुष्कळ संपत्ती असलेले
वण्णरूप (नपुं.) - वर्ण, रूप, कांती आणि सौंदर्य
सम्पन्ना (वि.) - (गुणाने) युक्त असलेली
धीता (स्त्री.) - दुहिता, मुलगी
अत्रजा (स्त्री.) - मुलगी
पत्थिता (वि.) - प्रार्थिता, जिची केली आहे अशी
सेट्ठिपुत्त (पु.) - श्रेष्ठीचा मुलगा
अमतपदं - अमृतपद, निर्वाण
छेत्वान (अ.) - कापून
अनगारिय - घर सोडून, गृहहीन होऊन
तण्हा (स्त्री.) - तृष्णा, लौकीक गोष्टींची अभिलाषा, इच्छा
यत्तकं तुलिता एसा - हिचे जितके वजन आहे
ततो अट्ठगुणं - त्याच्या आठपट
दस्स (दा - देणे, भविष्यकाळ, प्र.पु.ए.व.) - देईन
हिरञ्ञ (नपुं.) - हिरण्य, सोने
लोकजेट्ठ (वि.) - लोकांमध्ये ज्येष्ठ किंवा श्रेष्ठ
अनुकम्पा (स्त्री.) - करुणा
फुसयि - स्पर्श केला, अनुभवले ('फुस' - स्पर्श करणे, भूतकाळ प्र.पु.ए.व)
गिज्झिता (वि.) - गिधाडासारखी नजर, जिच्याविषयी हाव आहे अशी
पब्बजि - प्रवज्या घेतली
पितू - वडिलांकडे
विसोसिता (वि.) - सुकून गेलेली, नष्ट झालेली

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. अनोपमा कोण होती ?
२. अनोपमेच्या वडिलांकडे दूतांकरवी कोणते संदेश येत ? का ?
३. अनोपमेने कोणता निर्णय घेताला ?

अट्ठमो पज्ज पाठो ।

सुनीत थेरो ।

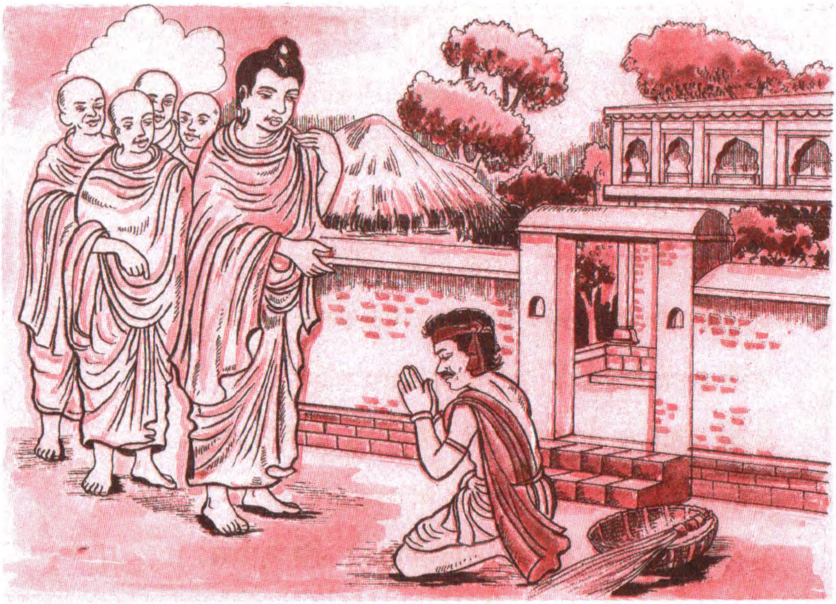

नीचे कुलम्हि जातो 'हं, दळिद्दो अप्पभोजनो ।
हीनं कम्मं ममं आसि, अहोसि पुप्फछड्डको ॥१॥

जिगुच्छितो मनुस्सानं परिभूतो च वम्भितो ।
नीच मनं करित्वान, वन्दिस्सं बहुकं जनं ॥२॥

अथा 'द्दसासिं सम्बुद्धं, भिक्खुसङ्घ पुरक्खतं ।
पविसन्त महावीरं, मगधानं पुरुत्तमं ॥३॥

निक्खिपित्वान व्याभङ्गिं वन्दितुं उपसङ्कमि ।
ममेव अनुकम्पाय, अट्ठासि पुरिसुत्तमो ॥४॥

वन्दित्वा सत्थुनो पादे, एकमन्तं ठितो तदा ।
पब्बज्जम 'हं आयाचिं, सब्बसत्तानमु' त्तमं ॥५॥

ततो कारुणिको सत्था, सब्बलोका' नुकम्पको ।
'एहि भिक्खू' ति मं आह, सा मं आसू' पसम्पदा ॥६॥

सोऽहं एको अरञ्ञस्मिं, विहरन्तो अतन्दितो ।
अकासिं सत्थुवचनं, यथा मं ओवदि जिनो ॥७॥

रत्तिया पठमं यामं, पुब्बजातिम' नुस्सारिं ।
रत्तिया मज्झिमं यामं, दिब्बचक्खुं विसोधितं ।
रत्तिया पच्छिमे यामे, तमोखन्धं पदालयिं ॥८॥

ततो रत्या निवसाने, सुरियस्सु' ग्गमनं पति ।
इन्दो ब्रह्मा च आगन्त्वा, मं नमस्सिंसु पञ्जली ॥९॥

नमो ते पुरिसाजञ्ञ, नमो ते पुरिसुत्तमं ।
यस्स ते आसवा खीणा, दक्खिणेय्यो' सि मारिस' ॥१०॥

ततो दिस्वान मे सत्था, देवसङ्घं पुरक्खतं ।
सितं पातुकरित्वान, इमं 'अत्थं' भासथ ॥११॥

तपेन ब्रह्मचरियेन, संयमेन दमेन च ।
एतेन ब्राह्मणो होति, एतं ब्राह्मणमुत्तमं' ति ॥१२॥

—थेरगाथा

शब्दार्थ

नीच (वि.) - निकृष्ट
कुल (नपुं.) - जात
जाति (स्त्री.) - जन्म
अप्पभोजन - अल्पभोजन
हीन (वि.) - नीच, खालच्या प्रतीचे
कम्म (नपुं.) - काम, कार्य

दळह (क्रि.वि.) - दृढतापूर्वक
जिगुच्छा (स्त्री.) - घृणा
परिभूत (कृदन्त) - निंदायोग्य
वम्भित - घृणा करण्यायोग्य
दिस (अद्दसा'ति) - पाहणे
सम्बुद्ध - सम्यक् सम्बुद्ध
पुरक्खत (अ.) - समोर
प+विस (पविसति, क्रि.) - प्रवेश करणे
महावीर - बुद्ध, शास्ता
पुर + उत्तम (नपुं.) - उत्तम नगर
निक्खिपित्वा (पूर्व. का. वा.) - ठेवून
व्याभङ्गि - झाडू, केरसुणी
वन्द (वन्दति) - वन्दन करणे
उप + सं + कम (उपसङ्कम) - जवळ जाणे
मम + त - अशाप्रकारे माझ्यावर
अनुकम्पा - सहानुभूती, दया, कृपा
आसव - आश्रव, चित्तविकार
खीण (कृदन्त) - क्षीण
पुप्फछड्डक - केरकचरा साफ करणारा
सत्थु (पु.) - शास्ता, बुद्ध
एकमन्त (एकं + अन्त) - एका बाजूला
ठित (क्रि.) - उभा राहिलेला
आ + याच (आयाचि) - याचना करणे
ततो (अ.) - नंतर
अरञ्ञ (नपुं.) - जंगल, वन
वि + हर (विहरति, क्रि.) - राहणे
ओवदन (नपुं.) - उपदेश देणे
जिन - बुद्ध
याम (पु.) - प्रहर
विसोधित (क्रि.) - शुद्ध केले
पच्छिम (वि.) - अन्तिम
तमोखंन्ध (पु.) - अंधकार समूह
प + दल (पदालेति, क्रि.) - चीरणे, फाडणे
निवसन - समाप्त होणे
ट्ठा (अट्ठासि) - उभे राहणे
वन्दित्वा - वन्दन करून

अभ्यास

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. सुनीत कोणत्या जातीत जन्मला होता ?
२. सुनीत कोणते काम करून आपली उपजीविका चालवीत होता ?
३. सुनीतने बुद्धाला केव्हा पाहिले ?
४. सुनीतने बुद्धाला पाहून काय केले ?
५. सुनीतने बुद्धाकडे आपली कोणती इच्छा व्यक्त केली ?
६. सुनीतने भिक्षू झाल्यानंतर काय केले ?
७. सुनीतभिक्षुला कोणी नमस्कार केला ?

परिशिष्ट १

पाली वर्णमाला

स्वर व व्यंजने

उच्चार स्थान	वर्णाचा प्रकार	ऱ्हस्व स्वर	दीर्घ स्वर	कठोर व्यञ्जने	मृदू व्यञ्जने
१ कण्ठ	कण्ठय	अ	आ	क, ख	ग, घ, ङ, ह
२ तालु	तालव्य	इ	ई	च, छ	ज, झ, ञ, य
३ मूर्धा	मूर्धन्य	-	-	ट, ठ	ड, ळ, ढ, ण, र
४ दन्त	दन्त्य	-	-	त, थ, स	द, ध, न, ल
५ ओष्ठ	ओष्ठ्य	उ	ऊ	प, फ	ब, भ, म
कण्ठ व तालु	कण्ठ्य तालव्य	-	ए	-	-
कण्ठ ओष्ठ	कण्ठय ओष्ठ्य	-	ओ	-	-
दन्त व ओष्ठ	दन्त्य ओष्ठ्य	-	-	-	व

वरील तक्त्यावरून पुढील गोष्टी दिसून येतात :

१. पाली भाषेत संस्कृतातील ऋ, ॠ, ऌ, ऐ व औ हे पाच स्वर आढळत नाहीत.

२. संस्कृत भाषेमध्ये स्वरानंतर विसर्ग येतो. अशा प्रकारचा विसर्ग पाली भाषेत आढळत नाही.

३. संस्कृत भाषेतील श व ष ही दोन व्यञ्जने पाली भाषेत आढळत नाहीत. त्याऐवजी पाली भाषेत केवळ 'स' हे व्यञ्जनच राहते.

४. अभिजात संस्कृत भाषेतील न आढळणारा पण मराठी भाषेत आढळणारा 'ळ' हा ध्वनी पाली भाषेत आढळतो.

वर्णविचार - परिशिष्ट २ 'अ'

आपल्या मुखातून जे मूळचे ध्वनि निघतात त्यांना वर्ण म्हणतात पाली भाषेत एकूण ४० वर्ण आहेत.

सरा (स्वर)

ज्या वर्णाचा उच्चार स्वतंत्रपणे म्हणजे दुसऱ्या वर्णाच्या साहाय्यावाचून होतो त्याला 'स्वर' म्हणतात.

पाली भाषेत ८ स्वर आहेत.

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ.

टीप - स्वर - अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ओ (ऱ्हस्व), ए, ओ (दीर्घ), असे एकूण दहा स्वर. दोन दोन स्वरांच्या एका जोडीला सवण्ण म्हणतात. या प्रत्येक जोडीतील पूर्व अक्षर ऱ्हस्व असते व दुसरे दीर्घ असते जसे - अ, इ, उ, ए, ओ हे स्वर (ऱ्हस्व) आहेत.

ए आणि ओ हे ऱ्हस्व आणि दीर्घ या दोन्हींमध्ये मोजल्यामुळे ते दहा होतात.

१. संस्कृतमधील ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ, अः हे स्वर पालि भाषेत आढळत नाहीत.

ॠ बद्दल काही ठिकाणी 'अ' काही ठिकाणी 'इ' आणि काही ठिकाणी 'उ' होतो.

ॠ - अ = मृत - मत, कृषि - कसि, कृत - कत, घृत - घत, नृत्य - नच्च

ॠ - इ - ऋण - इण, तृणं - तिणं, ॠषि - इसि, श्रृंग - सिंग, कृत्य - किच्च

ॠ - उ - ॠतु - उतु, मृदु - मुदु, ऋजु - उजु, ॠषभ - उसभ, वृष्टि - वुट्ठि

२. ऌ - संस्कृतात फारच क्वचितच ठिकाणी आढळतात.

३. ऐ बद्दल ए होतो- ऐरावण - एरावण, वैमानिक - वेमानिक

ऐ - इ - एश्चर्यम - इस्सरियं, सैंधव - सिंधवी

४. 'औ' च्या जागी सर्वसाधारणपणे 'ओ' होतो.

औ - ओ - पौर - पोरो, औदारिक - ओदरिको, दौवारिको - दो दोवारिको गौतम - गोतम

औ - आ - गौरव - गारव

औ - उ - मौक्तिकं - मुत्तिकं, औद्धत्व - उद्धच्च, औत्सुक्यं - उस्सुक्कं

परिशिष्ट २ 'ब'

व्यञ्जने

ज्या वर्णाचा उच्चार स्वरांचे मागून साह्य घेऊन होतो त्यांना व्यंजने म्हणतात. व्यंजने खालील प्रमाणे ३२ आहेत

क वर्ग - क ख ग घ ङ्

च वर्ग - च छ ज झ ञ

ट वर्ग - ट ठ ड ढ ण

त वर्ग - त थ द ध न

प वर्ग - प फ ब भ म य र ल व स ह ळ

१) पालीमध्ये श आणि ष उपयोगात आणला जात नाही. त्याऐवजी स चा उपयोग केला जातो.

उदा. आकाश - आकास शशः - ससो, शेष - सेस, पुरिष - पुरिसो शिष्य - सिस्सो, शील - सील, शीर्ष - सीस

२) पालीमध्ये कोणतेही पद हलन्त (व्यंजनात) नसते. अशा अन्त्य व्यंजनाचा लोप केला जातो.

उदा. भगवा (न्)-भगवा, गुणवा (न्) - गुणवा

याव (त्)-याव, ताव, विद्यु (त्) विज्जु, पश्चा (त) - पच्छा

३) पाली भाषेत अन्त्य 'म' च्या स्थानी नेहमी अनुस्वार असतो. उदा. चित्तम् - चित्तं, सत्यम - सच्चं, तीर्थम् - तित्थं

४) पालीमध्ये विसर्गाचा (:) लोप झाला आहे. संस्कृतातील अकारान्त पदाच्या शेवटी जो विसर्ग असतो त्याच्या जागी पालिमध्ये 'ओ' होतो. इतर ठिकाणी विसर्गाचा अभाव असतो.

उदा., - बुद्धः - बद्धो, कः - को, एषः - एसो, भिक्षुः - भिक्खु

अग्निः - अग्गि

५) विसर्गाच्या पुढे जर स, श, ष असेल तर विसर्गाच्या स्थानी 'स' होतो उदा., - दुःसह - दुस्सहो, निःशोक - निस्सोको

६) पालीमध्ये रेफ (रफार 'र्') चा अभाव आहे. कुठे कुठे रेफचा लोप होतो तर कुठे त्याच्याऐवजी 'र' होतो.

उदा., - कर्म - कम्म, धर्म - धम्म, सर्वः - सब्बो, निर्जलः - निज्जलो, तर्हि - तरहि, आर्य - अरिय, सूर्य - सुरिय भार्या - भरिया, प्रेम - पेम

७) संयुक्त वर्णाच्या पूर्वी असलेला दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो.

उदा. - मार्दव - मद्दवं, तीर्थ - तित्थं, धार्मिक - धम्मिको

८) पदातील आदि क्ष चा ख होतो.

उदा., क्षीरं - खीरं, क्षेमः - खेमो

९) पदातील मध्य 'क्ष' चा काही ठिकाणी 'क्ख' तर काही ठिकाणी 'च्छ' होतो.

उदा., - दक्षिण - दक्खिणो, मोक्ष - मोक्खो, पक्ष - पच्छो, असि - अच्छि, अक्खि

१०) पदातील आदि 'द्य' चा ज आणि मध्य 'द्य' 'ज्ज' होतो.

उदा., द्युति - जुति, अद्य - अज्ज, विद्यते - विज्जते

११) पदातील आदि 'ध्य' चा 'झ' होतो आणि मध्य 'ध्य' चा 'ज्झ' होतो.

उदा., ध्यानं - झानं, बुध्यते -बुज्झते

१२) पदातील आदि 'त्य' चा 'च' होतो आणि मध्य 'त्य' चा च्च होतो.

उदा., - त्यजति - चजति, त्याग - चाग, प्रत्यय - पच्चयो, नृत्यं - नच्चं, सत्यं - सच्चं

१३) पदातील आदि 'ज्ञ' चा 'ञ' आणि ज्ञ चा 'ञ्ञ' होतो.

उदा., - ज्ञाति - ञाति, ज्ञानं - ञाणं, संज्ञा - सञ्ञा, प्रज्ञा - पञ्ञा

१४) पदातील 'न्य' आणि ण्य चा 'ञ्ञ' होतो.

उदा., धान्य - धञ्ञं, शून्य - सूञ्ञं, हिरण्य - हिरञ्ञ

१५) पदातील 'ष्ट' व ष्ठ च्या स्थानी 'ट्ठ' आणि 'स्त' च्या स्थानी 'थ' किंवा त्थ किंवा त्त होतो.

उदा., - तुष्ट - तुट्ठो, षष्ठ - छट्ठो, स्तम्भ-थम्मो, हस्ती - हत्थी दुस्तरं - दुत्तरो.

१६) ड, ढ चा अनुक्रमे 'ल' किंवा 'ळह' होतो.

उदा., - दाडिम् - डाळिम, मूढ - मूळह

१७) जोडाक्षरातील 'व' चा 'ब' होतो व त्याचे द्वित्व होतो

उदा., सर्व - सब्ब, पर्वत - पब्बत

१८) संस्कृत जोडाक्षरांचे पाली शब्दातील इतर काही बदल पुढील प्रमाणे आहेत :

अ.क्र.	संस्कृत जोडाक्षर	शब्दारंभी	शब्दामध्ये
१)	त्य, थ्य, द्य, ध्य	च, छ, ज, झ	च्च, च्छ, ज्ज, ज्झ
		त्याग - चाग	नृत्य - नच्च, मद्य - मज्ज
		युति - जुति	मध्य - मज्झ,
		ध्यान - झान	तथ्य - तच्छ
२)	स्त, स्थ, ष्ठ	थ, ट, ठ ट्ढ	
		स्तुति - थुति,	गृहस्थ - गहट्ढ
		स्थान - ठानं	काष्ठ - कट्ठ
३)	श्च, प्स, त्स	-	च्छ
			आश्चर्य - अच्छरिय
			अप्सरा - अच्छरा
			वत्स - वच्छ
४)	ष्क, स्क, क्ष	ख	क्ख
		स्कन्ध - खन्ध	भिक्षु - भिक्खु
		क्षान्ति - खन्ति	शुष्क - सुक्ख
५)	क्ष	छ	च्छ
		क्षुब्ध - छुद्ध	इक्षु - उच्छु
६)	स्प, ष्प	फ	प्फ
		स्पदन - फंदन	पुष्प - पुप्फ

अ.क्र.	संस्कृत जोडाक्षर	शब्दारंभी	शब्दामध्ये
७)	न्य, ण्य ज्ञ	ञ न्याय - ञाय	ञ्ञ कन्या - कञ्ञा प्रज्ञा - पञ्ञा अरण्य - अरञ्ञ
८)	ष्ण	-	ण्ह उष्ण - उण्ह

परिशिष्ट ३

स्वरसंधी

दोन स्वर एकापुढे एक असे आल्यास ते एकामेकात मिळून जातात. पाली भाषेतील स्वरसंधी विषयीचे काही प्रमुख नियम पुढील प्रमाणे आहेत =

१) अ पासून उ पर्यंत स्वरापुढे सजातीय (म्ह. त्याच प्रकारचा) स्वर आल्यास त्या दोहोबद्दल एक दीर्घ स्वर येतो.

प्रकार	उदाहरणे	संधी
अ + अ	पन + अयं	पनायं
आ + अ	पादा + अपि	पादापि
आ + आ	तण्हा + आकुला	तण्हाकुला
इ + इ	उपद्दुहन्ति + इति	उपद्दुहन्तीति
इ + ई	नहि + ईदिसो	नहीदिसो
उ + उ	बहु + उपकार	बहूपकार
उ + ऊ	बहु + ऊसहन	बहूसहन

२) दोन पदांचा संधी होत असता क्वचित् पहिल्या पदाचा शेवटच्या स्वराचा लोप होतो. तर क्वचित् दुसऱ्या पदाच्या प्रारंभीच्या स्वराचा लोप होतो. ह्या प्रकारांना अनुक्रमे पूर्वलोप व परलोप असे म्हणतात. दुसऱ्या दृष्टिकोनातून सांगायचे झाले तर अशा प्रकारच्या संधी मध्ये क्वचित् उत्तर पदाच्या प्रारंभी असलेला स्वर राहतो. या दृष्टिकोनातून या संधींना अनुक्रमे पूर्वरूप संधी व पररूप संधी असे म्हणतात.

उदा., पूर्वरूप संधी - रुक्खो + अपि (= ओ + अ) = रुक्खोपि,

देवो + अम्हि = देवोम्हि

पररूप संधी - निलानि+एकानि = नीलानेकानि, न+एव = (अ+ए) = नेव

३) कोणत्याही विजातीय स्वरानंतर किंवा अनुस्वारानंतर ‘इति’ हा शब्द आल्यास त्यातील ‘इ’ चा लोप होतो.

उदा., सुक्को + इति = सुक्को ति ।

सो + इति = सो ति ।

सब्बेसं + इति = सब्बेसं ति ।

करिस्स + इति = करिस्स ति ।

इति मधील 'इ' चा लोप अवग्रह चिह्न (ऽ) किंवा -' अशा प्रकारे शीर्ष रेखेत चिह्न वापरून दाखवतात. क्वचित कोणतेच चिह्न वापरात येत नाही; परंतु वरील प्रमाणे इति मधील 'इ' चा लोप होत असताना त्या 'इति' च्या आधी जर ऱ्हस्व स्वर येत असेल तर तो दीर्घ होतो.

उदा., गच्छाम + इति = गच्छामी ति ।

वदतु + इति = वदतू ति ।

परिशिष्ट ४

नामरूपावली

'बुद्ध' अकारान्त पुल्लिंग

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	बुद्धो	बुद्धा
दुतिया	बुद्धं	बुद्धे
ततिया	बुद्धेन	बुद्धेहि, बुद्धेभि
चतुत्थी	बुद्धाय, बुद्धस्स	बुद्धानं
पञ्चमी	बुद्धा, बुद्धस्मा, बुद्धम्हा	बुद्धेहि, बुद्धेभि
छट्ठी	बुद्धस्स	बुद्धानं
सत्तमी	बुद्धे, बुद्धस्मिं, बुद्धम्हि	बुद्धेसु
आलपन (संबोधन)	बुद्ध, बुद्धा	बुद्धा

पुत्त, रुक्ख धम्म, बालक इत्यादी रूपे 'बुद्ध' अकारान्त पुल्लिंग या प्रमाणे चालतात.

'पितु' उकारान्त पुल्लिंग

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	पिता	पितरो
दुतिया	पितरं, पितुं	पितरो
ततिया	पितरा, पितुना	पितरेहि, पितरेभि
चतुत्थी	पितु, पितुनो, पितुस्स	पितरानं, पितानं, पितूनं
पञ्चमी	पितरा	पितरेहि, पितरेभि, पितूहि पितुभि
छट्ठी	पितु, पितुनो, पितुस्स	पितरानं, पितानं, पितूनं
सत्तमी	पितरि	पितरेयु, पितूसु
आलपन (संबोधन)	पित, पिता	पितरो

भिक्खू, गुरू, भानु इत्यादी शब्द 'पितु' प्रमाणे चालतात.

'माला' आकारान्त स्त्रीलिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	माला	माला, मालायो
दुतिया	मालं	माला, मालायो
ततिया	मालाय	मालाहि, मालाभि
चतुत्थी	मालाय	मालानं
पञ्चमी	मालाय	मालाहि, मालाभि
छट्ठी	मालाय	मालानं
सत्तमी	मालाय, मालायं	मालासु
आलपन (संबोधन)	माले	माला, मालायो

सुजाता, विमला, मेत्ता, विशाखा, इत्यादी माला प्रमाणे चालतात.

'फल' अकारान्त नपुसकलिंग

विभत्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	फलं	फला, फलानि
दुतिया	फलं	फला, फलानि
ततिया	फलेन	फलेहि, फलेभि
चतुत्थी	फलाय, फलस्स	फलानं
पञ्चमी	फला, फलस्मा, फलम्हा	फलेहि, फलेभि
छट्ठी	फलस्स	फलानं
सत्तमी	फले, फलस्मिं, फलम्हि	फलेसु
आलपन (संबोधन)	फल	फला, फलानि

वन, धन, गाम, पाप, उदक, सील, उय्यान, इत्यादी शब्द 'फल' या शब्दा प्रमाणे चालतात.

सर्वनाम

प्रथम पुरुष वाचक सर्वनाम, 'अम्ह'

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	अहं	मयं, अम्हे, नो
दुतिया	मं, मम	अम्हाकं, अम्हे, नो
ततिया, पञ्चमी	मया, मे	अम्हेहि, भि, नो
चतुत्थी, छट्ठी	मम, मय्हं, ममं, मे	अम्हं, अम्हाकं, अस्माकं, नो
सत्तमी	मयि	अम्हेसु

द्वितीय पुरुष वाचक सर्वनाम – 'तुम्ह'

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
पठमा	त्वं, तुवं	तुम्हे, वो
दुतिया	त्वं, तुवं, तं, तवं	तुम्हे, वो
ततिया, पञ्चमी	तया, त्वया, ते	तुम्हेहि, तुम्हेभि, वो
चतुत्थी, छट्ठी	तव, तुय्हं, तुम्हं, ते	तुम्हांक वो
सत्तमी	त्वयि, तयि	तुम्हेसु

परिशिष्ट ५

धातुसाधित, विशेषणे व अव्यये

१. कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित, विशेषणे

दा - दिन्न, (दिलेले) कर - कत, वच - वुत्त, पूज, पूजित, ठा - ठित

पति + ट्ठा - पतिट्ठितं, सं + तुस - सन्तुट्ठ, गम - गत, नि + सिद - निसिन्न

प + क्खिप - पक्खित्त, दिस - दिट्ठ, परि + पुर - परिपुण्ण, भी - भीत

पत - पतित, मर - मत, चिन्त - चिन्तित, प + वत - पवत्त, आ + नी - आनीत

नस - नट्ठ, पठ - पठित

२. कर्मणि विध्यर्थ धातुसाधित विशेषणे

दा - दातब्ब (द्यावयास पाहिजे) सु - सोतब्ब, कर - कातब्ब

रक्ख, - रक्खितब्ब, वत - वत्तितब्ब, पूज - पूजनीय, गम - गन्तब्ब

अनु + सर - अनुसरितब्ब

३. त्वान्त, ल्यबन्त अव्यये

दा - दत्वा (देऊन), सु - सुत्वा, कर - कत्वा, गम - गन्त्वा, वच - वत्वा

नि + सिद - निसीदित्वा, आ + गम - आगन्त्वा, दिस - दिस्वा, वस - वसित्वा

प + विस - पविसित्वा, नि + कम - निक्खमित्वा

पाली भाषेमध्ये 'त्वा' प्रमाणेच त्वान हा प्रत्यय लावूनही पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये तयार करता येतात.

'हेत्वर्थक' अव्यये (तुमन्ते)

दा - दातुं (देण्यासाठी), कर - कातुं, आ + गम - आगन्तुं, वच - वत्तुं

पिव - पिवितुं, आ + नी - आनेतुं, उप + सं + कम - उपसङ्कमितुं

अधि + गम - अधिगन्तु, सिक्ख - सिक्खितुं, अव + ओ + लोक - ओलोकेतुं

नि + कम - निक्खमितुं, वि + जि - विजेतुं

परिशिष्ट ६

धातुरूपावली

धातुरूपांविषयी काही माहिती -

१. पाली भाषेत दोन पद (प्रकार) आहेत. (१) परस्सपद (परस्मैपद) आणि (२) अत्तनोपद (आत्मनैपद)

प्रामुख्याने पालीमध्ये परस्सपदाचा उपयोग करण्यात येतो व अत्तनोपदाची रूपे कमी आढळतात. अत्तनोपद कर्मणि व कवितेत उपयोगात आणतात.

२. पाली व्याकरणात अनुक्रमे तीन पुरुष आहेत. पाली व मराठी व्याकरणातील पुरुषांमध्ये खालील प्रमाणे क्रम आहे :

पालि	मराठी
उत्तम पुरिस	प्रथम पुरुष
मज्झिम पुरिस	द्विवतीय पुरुष
पठम पुरिस	तृतीय पुरुष

३. काळ व अर्थवाचक काही पालि - संज्ञा पुढील प्रमाणे

	पाली	मराठी
१.	पच्चुपन्नकाल	वर्तमानकाळ
२.	हीय्यत्तनी	भूतकाळ
३.	भविस्सन्ती/अनागतो	भविष्यकाळ

(पठ - बोलणे) वर्तमान काळ (पच्चुप्पन्नकाळ)

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष	पठामि	पठाम
द्वितीय पुरुष	पठसि	पठथ
तृतीय पुरुष	पठति	पठन्ति

पठ 'धातु' भविष्यकाळ (भविस्सन्ती/अनागत काल)

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष	पठिस्सामि	पठिस्साम
द्वितीय पुरुष	पठिस्ससि	पठिस्सथ
तृतीय पुरुष	पठिस्सति	पठिस्सन्ति

नम, गच्छ, खाद, वद, भव, इत्यादी धातु 'पठ' प्रमाणेच चालतात.

पठ 'धातु' भूतकाळ (अतीतकाल/हिय्यत्तनी)

पुरुष	एकवचन	अनेकवचन
प्रथम पुरुष	पठिं	पठिम्ह
द्वितीय पुरुष	पठि	पठित्थ
तृतीय पुरुष	पठि	पठिंसु/पठुं

नम, गच्छ, खाद, वस, कीळ, वद, कस, भुञ्ज, इत्यादी धातु 'पठ' प्रमाणेच चालतात.

परिशिष्ट ७

संख्यावाचक व क्रमवाचक विशेषण

१. एक	८. अट्ठ	१५. पञ्चदस, पण्णरस
२. द्वि	९. नव	१६. सोळस
३. ति	१०. दस	१७. सत्तदस, सत्तरस
४. चतु	११. एकादस	१८. अट्ठदस, अट्ठारस
५. पञ्च	१२. द्वादस, बारस	१९. एकूनवीसति, एकूनवीस
६. छ	१३. तेरस, तेळस	२०. वीसति, वीसा
७. सत्त	१४. चतुद्दस, चुद्दस	

क्रमवाचक विशेषणे

पठम, दुतिय, ततिय, चतुत्थ, पञ्चम, छट्ठ, सत्तम, अट्ठम, नवम, दसम

पुरुषवाचक संख्या विशेषणे

पठमो, दुतियो, ततियो, चतुत्थो या प्रमाणे

स्त्रीवाचक संख्या विशेषणे

पठमा, दुतिया, ततिया, चतुत्थी या प्रमाणे

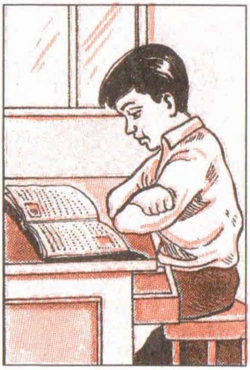

पाठं पठति ।

गेहपाठं लिखति ।

बुद्धरूपं पस्सति ।

गानं गायति ।

बालको धावति ।

बालिका कीळति ।

बालको हसति ।

खीरं पिबति ।

भोजनं भुञ्जति ।

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११००४

मराठी पाली प्रवेश इयत्ता-८वी

रु. १९.००